

גורמים המשפיעים על גיוס והפעלה של מתנדבים בשירותי רווחה: חקר מקרה של תוכנית התנדבות במרכז קהילתי יהודי ברוסיה

מאת רוני קאופמן, * יוליה מירסקי* ועמוס אבגר**

עקב צמצום התמיכה הממשלתית בשירותי רווחה עולה בישראל ובעולם הביקוש למתנדבים כתחליף וכהשלמה לעובדים מקצועיים. מתנדבים ממלאים תפקיד חשוב בקליטתם של עולי חבר המדינות העצמאיות (ברית המועצות לשעבר) בישראל. יחד עם זאת, מעט מאוד ידוע על דפוסי ההתנדבות של עולים אלה. מחקר זה הוא חקר מקרה של מפעל התנדבות מוצלח המתקיים במרכזי רווחה קהילתיים בקהילות יהודיות בחבר המדינות העצמאיות. המחקר מצביע על הצורך להתאים את תוכנית ההתנדבות לצרכים ולרקע החברתי-תרבותי של המשתתפים הפוטנציאליים. במידה שלקחים מן המחקר יותאמו להקשר הישראלי המיוחד, הם עשויים להיות ישימים גם עם עולי ברית-המועצות בישראל.

מבוא

מתנדבים ממלאים תפקיד חשוב בהספקת שירותי רווחה (כנען, 1990). עקב צמצום התמיכה הממשלתית בשירותי רווחה גדל הביקוש למתנדבים בתור תחליף לעובדים מקצועיים וכהשלמה להם (Cnaan & Cascio, 1999). למרות שבדרך-כלל, מעצם טבעו, השירות שנותנים מתנדבים אינו יכול לשמש

---

* המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.

** ארגון הג'וינט העולמי, ניו-יורק.

המחברים מודים למרים ברש ולארתור אקסים, מן המכון לעובדי רווחה וקהילה של סנט פטרבורג, על עזרתם בניחות הנתונים, ולנעמי זאבי ומיכאל מנדל ז"ל, שערכו חלק מן הראיונות.

תחליף מלא והולם לשירות שאנשי מקצוע נותנים (Anderson, 1991), מתנדבים יכולים למלא תפקידים חשובים ולסייע במתן שירות לנוקמים.

כיוון שמתנדבים הם משאב יקר ומבוקש, חשוב לזהות מתנדבים פוטנציאליים (Clary et al., 1977) ולפתח תמריצים שיעודדו את הצטרפותם (Lauffer & Gorodezky, 1977). הדבר חיוני במיוחד לפעילות בהתנדבות במתן שירות ישיר, הנחשבת יוקרתית פחות מאשר פעילות בהתנדבות ברמה של ניהול וקבלת החלטות (Kelley & Kelley, 1985).

ארגוני מתנדבים ממלאים תפקיד חשוב בקליטתם של עולי חבר המדינות העצמאיות (ברית המועצות לשעבר) בישראל וביניהם פועלים מתנדבים מקרב העולים עצמם (סיקרון ולשם, 1998). יחד עם זאת, מעט מאוד ידוע על דפוסי ההתנדבות של עולים אלה. מן השדה נשמעים הדים לקושי לגייס את עולי חבר המדינות העצמאיות ולהפעילם כמתנדבים על רקע תרבותם השונה. המחקר חוזר אל ארץ המוצא של העולים ומן הניסיון שהצטבר שם בתחום ההתנדבות הוא מבקש להפיק לקחים שהם ישימים לישראל.

מחקר זה הוא חקר מקרה של מפעל התנדבות מוצלח המתקיים במרכזי רווחה קהילתיים לקשישים בקהילות יהודיות בחבר המדינות העצמאיות. מרכזים אלה, הידועים בשם "חסדים", הוקמו ביוזמת ארגון הג'וינט העולמי לפני עשר שנים בערך ומצטיינים בגיוס ובהפעלה של מספר גדול מאוד של מתנדבים לאורך זמן. כדי להפיק לקחים מניסיון זה, המחקר מתאר ומנתח את הגורמים והתנאים שיעודדו את שגשוגה של תוכנית ההתנדבות ב"חסד" הגדול והוותיק ביותר, "חסד אברהם" בעיר סנט פטרבורג שברוסיה. מתנדבי ה"חסדים" דומים מבחינת הרקע התרבותי שלהם למתנדבים פוטנציאליים מקרב עולי חבר המדינות העצמאיות בישראל. במידה שלקחים מן המחקר יותאמו להקשר הישראלי המיוחד, הם עשויים להיות ישימים גם עם עולי ברית המועצות בישראל.

סקירת הספרות

במחקר הזה נותחה תוכנית ההתנדבות של המרכז בסנט פטרבורג לאור הידע הקיים על מתנדבים ועל תוכניות התנדבות ולאור ההקשר הייחודי של התנדבות בחבר המדינות העצמאיות.

1. מאפיינים ומניעים של מתנדבים בשירותי רווחה

מחקרים וממצאים מצביעים על קשר בין משתנים סוציו-דמוגרפיים ובין ההחלטה להתנדב. למתנדבים בשירותים ככלל יש הכנסה טובה והשכלה גבוהה ובנוסף לכך

משאבים כגון זמן פנוי, יכולת, וקשרים חברתיים (Pearce, 1993; Putnam, 2000; Shye, Lazar, Duchin & Gidron, 2000). מחקרים העלו, שנשים מתנדבות יותר מאשר גברים (Goss, 1999; Luloff, et al., 1984), ויש יותר מתנדבים דתיים מאשר לא דתיים (Anheir, Salamon & Archamault., 1994; Shye et al, 2000). אשר לגיל, הממצאים אינם חד-משמעיים. יש הטוענים, שרוב המתנדבים הם בגיל הביניים (Pearce, 1993), (pp. 40-45). אחרים טוענים, שהרוב הם דווקא בני-נוער, או פנסיונרים המחפשים עיסוק לאחר גיל הפרישה (Chambre, 1993). נראה, שבגלל הארכת תוחלת החיים והרחבת ההשכלה ההתנדבות מצויה היום בקרב כל הגילאים. בארצות-הברית מקומם המרכזי של הפנסיונרים, ובמיוחד הפנסיונריות, בין המתנדבים בולט מאוד לעין. ב-25 השנים האחרונות גדל מספרם בהתמדה (Goss, 1999).

יש שלושה הסברים נפוצים לגורמים המניעים בני אדם להיות פעילים בארגוני התנדבות. הראשון והנפוץ מכולם הוא, שמתנדבים בשירותים מחפשים בעיקר סיפוק פסיכולוגי והגשמה עצמית (Smith, 1981). ההסבר השני מדגיש את המניעים הנובעים מסולידריות חברתית או תרבותית (Rubin & Rubin, 2001). ההסבר השלישי מדגיש את התועלות: הציפייה לקבל תגמולים חומריים או אחרים, כגון שירותים בחינם, מעמד, ניסיון מקצועי וכדומה (Ambrosino, 1991; Rothman, Ehrlich & Teresa, 1979). שלושת ההסברים אינם מוציאים זה את זה. המניעים של מתנדבים בשירותים עשויים להיות מורכבים ממניעים רבים ומגוונים (Cnaan & Goldberg-Glen, 1991; Fischer & Schaffer, 1993).

2. המאפיינים של תוכנית מתנדבים

תוכנית מוצלחת של התנדבות בשירותים תתאם בין צורכי המתנדבים ובין צורכי התוכנית, כך שישלימו זה את זה (Clary et al., 1998; Naylor, 1983). ואלה המאפיינים שנמצאו מעודדים גיוס מתנדבים: (א) מבנה המציע מגוון של תפקידים ותגמולים; (ב) הדרכה בעלת ערך; (ג) קבלת פנים אוהדת מצד המנהל; (ד) החזר הוצאות למתנדבים (Naylor, 1983).

היות שלמתנדבים יש צרכים ומניעים שונים, הספרות מדגישה את החשיבות של זיהוי מתנדבים פוטנציאליים ושל פיתוח תוכניות ותגמולים שונים המתאימים לכל אוכלוסייה (גידרון וגריפל, 1981; Fischer; Chinman & Wandersman, 1999; Knoke, 1988; Schaffer, 1993). לדוגמה: אסטרטגיית שיווק המכוונת לפנסיונרים תדגיש את ההזדמנות לעזור לזולת, ללמוד על עצמם ועל העולם שבו הם חיים, להיות מועילים ולהרגיש טוב באופן כללי (Okun, Bar & Herzog, 1998).

ידוע, שהמבנה והניהול של תוכניות התנדבות משפיעים על תפקודם של המתנדבים (Ellis & Noyes 1990). אין ספק, שהתפוקה ואיכות הביצוע של המתנדבים מושפעות

מגורמים אישיים, אך גם מיחסי-הגומלין בין גורמים אלה ובין משתנים ארגוניים (Shye et al., 2000). גורם אחד כזה – הרגשת המחויבות שהמתנדבים מפתחים כלפי הארגון וכלפי משימותיו – קשור להשקעה גבוהה ומתמידה בעבודת ההתנדבות (Cnaan & Cascio, 1999; Gidron, 1984; Harrison, 1995; Lammers 1991). עוד גורם המשפיע על תפקוד המתנדבים הוא סיפוק בעבודה, המושפע מתגמולים ארגוניים וכאלה המעניקים חוויה (Gidron, 1984; Daily, 1986).

המחקרים מציעים שתי גישות להבנת ההתנדבות: הגישה הפונקציונלית גורסת, שההתנדבות משמשת פונקציות שונות לאנשים שונים, כגון מימוש ערכים אלטרואיסטיים, או קבלת תגמולים פסיכולוגיים וחברתיים (Clary et al., 1998). גישת עלות/תועלת רואה בהתנדבות חליפין (Chinman & Wandersman, 1999): מתנדבים תורמים מזמנם וממרחם, שהם עלות ההשתתפות, תמורת תגמולים אינסטרומנטליים או "הבעתיים" (Rothman et al., 1979). תגמולים אינסטרומנטליים הם גשמיים, כגון השגת הלוואה או קבלת מידע דרוש; תגמולים "הבעתיים" הם פסיכולוגיים בינאישיים (כגון חֵבְרוּת, גאווה על עשיית טוב), או סמליים (כגון הכרה בעבודתם).

3. סיכום

נוכח ריבוי הגורמים יש צורך בסינון זהיר, בהדרכה, בפיקוח ובבקרה כדי לממש את תרומתם של מתנדבים בצורה הטובה ביותר (Fisher & Schaffer, 1993). תוכנית התנדבות מצליחה דורשת ניהול מיומן היודע להעריך את המתנדבים כשם שהוא מעריך את הלקוחות; ניהול המבין גם את השימושים וגם את הצרכים של המתנדבים ומתאם בין הצרכים שלהם ובין צורכי הארגון (Naylor, 1983). הניסיון והמחקר מצביעים על נוסחה פשוטה להצלחה: ככל שההשקעה במתנדבים גדלה יותר, כך תפקודם משתפר (Cnaan & Cascio, 1999).

תוכנית ההתנדבות של "חסד"

בעקבות קריסת המשטר של ברית-המועצות קרסו גם שירותי הבריאות והרווחה שסופקו בעבר חינם או בעלות נמוכה (Leitch, 1997; Twigg, 2000), וקבוצות רבות של נזקקים נותרו ללא רשת ביטחון (יעקובלב, 1996; Borodkin, 1997). אולם, למרות הצרכים הדוחקים, ניכר שאין כלל פעילות של התנדבות בחברה הברית-סובייטית, במיוחד בתחום הרווחה (Iarskaia-Smirnova & Romanov, in press; Zelikova, 1996). אפשר לייחס זאת להעדר מסורת של התנדבות (Dinello, 1998; Leitch, 1997; 1991), לאי-אמון כללי בצדקה (Zelikova, 1996) ולמצב הכלכלי הקשה של רבים

מן המתנדבים הפוטנציאליים (Clement, 1999). על רקע זה בולטת הצלחת תוכנית ההתנדבות של מרכזי "חסד".

מרכזי "חסד" הם מרכזים קהילתיים יהודיים ללא כוונת רווח. הם פותחו מאז 1993 בידי ארגון הג'וינט העולמי במענה לצרכים רבי-הפנים של יהודים נכים וזקנים בברית-המועצות לשעבר (Avgar et al., 2002). את כל הפעילות של ה"חסדים" מימן בהתחלה הג'וינט, וניהל אותה צוות מקצועי שהפעיל אנשי מקצוע, פרה-פרופסיונליים ומתנדבים מקומיים. במשך הזמן הועבר ניהול ה"חסדים" לידי הקהילות המקומיות ואנשי מקצוע מקומיים. עיקר המימון לפעילות עדיין מגיע מן הג'וינט, אך תרומתו המקצועית היא יותר בליווי, בהכשרה ובהדרכה, ולא בהפעלה ישירה. היום קיימים בכל רחבי הרפובליקה הסובייטיות לשעבר 174 "חסדים", המשרתים 248,000 לקוחות ומפעילים יותר מ-14,000 מתנדבים. ה"חסד" בסנט פטרבורג הוא הוותיק והגדול ביניהם, והוא משרת יותר מ-54,000 לקוחות, ופועלים בו 900 מתנדבים ו-100 אנשי צוות שכירים. המרכז מפעיל 14 בתי תמחוי המספקים ארוחות חמות לקשישים על בסיס יומי. פרויקט "ארוחות על גלגלים" שולח יומיום ארוחות חמות ללקוחות מרותקים למיטה. פעמים אחדות בשנה מחלקים לנצרכים חבילות מזון וציוד לחורף (דלק לחימום ולבישול, שמיכות, בגדים חמים והנעלה). המרכז מפעיל בית מלאכה שבו מבצעים תיקוני בית. כמו-כן המרכז מציע ייעוץ רפואי, תרופות, משקפי ראייה ועזרי שמיעה – הכול מסובסד בידי "חסד". נכים קשישים זוכים לטיפול בבית ולביקורים חברתיים לפי לוח זמנים קבוע. מתנדבים משתתפים בכל התוכניות כספקי שירותים ישירים ועקיפים.

מקימי "חסד" הציבו להם למטרה גם את פיתוח הקהילה, ומשום כך טיפחו כבר מן ההתחלה יוזמות התנדבות ספונטניות שהיו קיימות בקהילה ועל בסיסן בנו את תוכנית המתנדבים.

שיטת המחקר

חקר תוכנית המתנדבים של המרכז בסנט פטרבורג מבוסס על נתונים כמותיים ואיכותניים. נתונים כמותיים (סוציו-דמוגרפיים, בריאות, מצב חברתי, שירותים נחוצים, מידע על העבודה בהתנדבות וכדומה) הופקו ממסד הנתונים של "חסד אברהם", הכולל נתונים על לקוחות ומתנדבים. ביולי 2001, כאשר עובדו הנתונים למחקר זה, מסד הנתונים כלל מידע על 36,400 לקוחות ו-851 מתנדבים. נתונים איכותניים הושגו בראיונות מובנים למחצה, שנערכו ברוסית, בעזרת מתורגמנים, עם 22 מתנדבים, 3 אנשי צוות שכירים בכירים, מנהל "חסד" ו-6

מנהלי מרכזי "חסד" מאזורים אחרים בחבר המדינות העצמאיות. הראיונות נוהלו לפי פרוטוקול תקני (Yin, 1989), שכלל 46 שאלות שפותחו לצורך מחקר זה. השאלות התייחסו לרקע אישי, לעבודה בהתנדבות, למניעים להתנדב, לתהליך הגיוס, למבנה התוכנית, לתגמולים ועוד.

ממצאים

תחילה נציג את הממצאים על מאפייני המתנדבים, מניעיהם והתמדתם במשימות. לאחר מכן נחקור את האופי ואת המבנה של תוכנית ההתנדבות.

1. מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המתנדבים

כמו במקומות אחרים בעולם, גם רוב מתנדבי "חסד" (71 אחוזים) הן נשים (לוח מס' 1). ברוסיה רוב הארגונים ללא כוונת רווח הם "אימפריות של נשים". בסנט פטרבורג בערך 80 אחוזים מעובדי הצדקה הן נשים (Zelikova, 1996). מה שמפתיע וייחודי הוא הצלחת "חסד" למשוך לשורותיו גברים רבים יחסית (29 אחוזים). התפלגות הגילים של המתנדבים דומה לזו שנמצאה בארצות-הברית (Cnaan & Cascio, 1999): הגיל של רוב המתנדבים (80 אחוזים) הוא מעל 60, וקבוצה גדולה מהם (32 אחוזים) גילם מעל 70. שיעור המתנדבים בגיל הביניים (40–59) קטן למדי (16 אחוזים), ושיעור הבוגרים הצעירים (20–25), בני-הנוער והילדים הוא הנמוך ביותר. למרות השכלתם הגבוהה (72 אחוזים הם בוגרי 15 שנות לימוד), ההכנסה של רוב המתנדבים שנחקרו נמוכה (30–60 דולר לחודש), אפילו בהשוואה לרמת ההכנסה בחבר המדינות העצמאיות. מצב זה אולי מסביר את השיעור הגבוה (42 אחוזים) של מתנדבים שהם גם לקוחות של "חסד". לרוב המתנדבים אין בעיית ניידות (88 אחוזים), אך חלק מהם (12 אחוזים) מוגבלים וזקוקים לעזרה בניידות. רוב המתנדבים הם בודדים, ללא בן/בת זוג או ילדים (83 אחוזים).

לסיכום, המתנדבים ב"חסד אברהם" הם משכילים, רובם גמלאים, רבים מהם גם לקוחות של "חסד", ושיעור מפתיע מהם הם גברים. הכנסתם הנמוכה מאוד מעוררת תשומת לב. התנדבות בקרב קבוצות מעוטות הכנסה קשורה, בדרך-כלל, בדתיות (Shye et al., 2000); אולם, דיכוי הדת במשטר הסובייטי הוביל לחברה שהיא בעיקרה חילונית (Chervyakov, Gitelman & Shapiro, 1997). ההתעוררות היהודית בעידן הבר-סובייטי גם היא לא נשאה אופי דתי.

לוח מס' 1. מאפיינים דמוגרפיים של המתנדבים (N=891),

באחוזים

	מגדר:
29	גברים
71	נשים
	גיל (בשנים):
4	39-19
16	59-40
48	69-60 ¹
32	70+
	השכלה:
72	אקדמית ²
28	לא אקדמית
	קצבת זקנה: ³
40	נמוכה (פחות מ־1000 רובל)
54	בינונית (1000-1800 רובל)
6	גבוהה (יותר מ־1800 רובל)
	ניידות:
88	עצמאית ⁴
12	מוגבלות
	מצב משפחתי:
17	אין בן/בת זוג או ילד/ים ⁵
83	יש בן/בת זוג או ילד/ים

הערות

1. גיל הפרישה מעבודה בברית-המועצות לשעבר היה 60 לגברים ו־55 לנשים.
2. "השכלה אקדמית" = 15 שנות לימוד ומעלה.
3. 1,000 רובלים היו שווים בערך 30 דולר של ארצות-הברית.
4. "עצמאית" = אינו/אינה נזקקים לעזרה או לכיסא גלגלים.
5. ברוב המשפחות היהודיות בחבר המדינות העצמאיות יש ילד אחד בלבד.

2. תפקידי המתנדבים

מנהל המרכז בסנט פטרבורג, בעצמו מתנדב לשעבר, מאמין, שרוב התוכניות לא היו קיימות לולא המתנדבים. מתנדבים נוטלים חלק בכל הפעילויות של "חסד" (לוח מס' 2). הם מעורבים במחלקת הקבלה, האחראית על קליטת לקוחות; הם משתתפים בוועדת הזכאות של המחלקה, הקובעת לאילו שירותים הפונה זכאי, ובוועדת המעקב, העוקבת אחרי הפונים החדשים כדי להבטיח שהם מקבלים את השירות ושהם מרוצים. קבוצה גדולה של מתנדבים עובדת במחלקת טיפולי-בית, המספקת טיפול פיזי ומוזון לבית הלקוח, ומעניקה חברה לאלה המרותקים למיטה. יש מתנדבים מוגבלים בניידות העובדים מן הבית, הם מקיימים מעקב בטלפון אחר לקוחות, או עוסקים בעבודות אדמיניסטרטיביות.

לוח מס' 2. חלוקת המתנדבים על-פי מחלקה (N=891)

המחלקה	מספר המתנדבים	חלוקה לפי מגדר באחוזים	
		גברים	נשים
הנהלה	155	36.7	63.3
קבלה	198	23.3	76.7
טיפול בית	177	25.6	74.4
טיפול רפואי	106	40.4	59.6
תרבות	203	34.8	65.2
מרכז ייצור	42	75.0	25.0
סך הכל	891	29.6	70.4

לוח מס' 3. משך ההתנדבות לפי גיל (N=891)

גיל	משך ההתנדבות			
	עד שנה	שנתיים	3 שנים ויותר	סך-הכל
מתחת ל-40	17 (44.7%)	12 (31.6%)	9 (23.7%)	38 (100%)
40-59	56 (38.4%)	51 (34.9%)	39 (26.7%)	146 (100%)
60-69	133 (31.5%)	137 (32.5%)	152 (36.0%)	422 (100%)
מעל 69	55 (19.3%)	58 (20.4%)	172 (60.4%)	285 (100%)
כל הגילים	261 (29.2%)	258 (29.0%)	372 (41.8%)	891 (100%)

מתנדבים מעורבים גם בגיוס מתנדבים חדשים, בתכנון פעילויות עבורם ובהוצאת תוכניות אלה אל הפועל, ואף בניהול המרכז. לפי הכללים של "חסד", מתנדבים חייבים לעבוד 11 חודשים בשנה, 6 שעות בשבוע. מרואיינים (במיוחד בעלי תפקידי ניהול) ציינו, שהם מקדישים ל"חסד" עד יומיים-שלושה בשבוע. יתר על כן, ההתמדה של המתנדבים מרשימה מאוד. הרוב מתנדבים ב"חסד" לפחות שנתיים, ורבים גם שלוש שנים ואף יותר (לוח מס' 3). התמדה זו מרשימה במיוחד לאור הסטנדרטים הגבוהים מאוד המצופים מן המתנדבים. הנה, לדוגמה, הדרישות של ראש המחלקה הרפואית מרופאים מתנדבים:

[אנו שואפים] לשפר את השירות הרפואי בדרך של משיכת המומחים הטובים בעיר [למחלקה שלנו]. רגישות וטאקט כלפי המטופלים, נכונות להקשיב והענקת ייעוץ מקצועי ברמה גבוהה הם הקריטריונים לבחירת רופאים מתנדבים לתוכנית זו. הלקוחות צריכים להיות בטוחים שאוהבים אותם, שדואגים להם, ושלא נחסוך באמצעים כדי לעזור להם.

ובכן, מה מניע אנשים כה רבים להתנדב ולהתמיד בעבודתם ב"חסד"?

3. מניעי ההתנדבות

הראיונות האיכותניים סייעו לזהות מגוון רחב של מניעים שהביאו בני אדם להתנדב. עם אלה נמנים דאגה לזולת וסולידריות. השאיפה לעזור לזולת היתה המניע המשותף לכל המרואיינים, עובדה שאושרה במחקר קודם על מתנדבי "חסד" (Alesina & Paneyakh, 1997). מניע נפוץ אחר היה הרצון להשתייך לקהילה היהודית. מניע זה השתלב לעתים עם מניעים של עזרה לזולת, כפי שהסביר מתנדב ותיק: "מה שהביא אותי להתנדב זו הרגשת שייכות לקהילה, הרצון לעזור לנזקקים בקהילה, העניין בפתרון בעיות משותפות, ההרגשה שיש לי כעין אחריות לגורל כל הקהילה היהודית וכל אחד מחבריה."

הכמיהה להרגיש שזקוקים לך ושמעריכים אותך, והגשמת הפוטנציאל האישי והמקצועי – היו מניעים חשובים לכל המרואיינים. ראש תוכנית המתנדבים הביעה זאת במילים אלה:

המתנדבים הראשונים היו אנשים שלאחר שיצאו לגמלאות הרגישו תסכול בשל חוסר מעש וחיפשו מסגרת מתאימה ומועילה. הם ראו באסון חברתי של שנות ה-90 [הכוונה להתמוטטות המשטר הסובייטי] הזדמנות להגשים חלומות של שנים. ההזדמנות לביטוי עצמי ולהגשמה עצמית היתה המניע העיקרי של רבים מהם להתנדב.

סוג נוסף של מניעים הם המניעים החברתיים. מרואיינים רבים קיוו שבאמצעות ההתנדבות הם יצליחו להשתייך לקבוצה חברתית, ירכשו מכרים וחברים חדשים, וירגישו בודדים פחות. מנהל המרכז הדגיש בראיון:

מתנדבים רבים חיים בגפם והם מנותקים ומבודדים. רבים התאלמנו וילדיהם היגרו לארצות אחרות. ה"חסד" הופך להיות בית לאנשים אלה. ההזדמנות למגע חברתי היא אחת הסיבות החשובות שמביאה אנשים להתנדב ב"חסד".

מתנדב ותיק דיבר בהכללה דומה על התגמולים שכל המתנדבים מקבלים תמורת פעילותם:

הגעתי למסקנה, שהסיבה העיקרית להתנדב היא שלגמלאים אין הזדמנויות להרגיש שאנשים זקוקים להם, ולהעסיק את עצמם; אין מועדונים לקשישים... יש להם מיומנויות וכישורים ורצון טוב לעזור לאחרים, אך הם זקוקים גם לבית חם ונעים, שבו כולם ישמחו לראותם.

אחד מאנשי הצוות הציג את מניעי הלקוחות להתנדב באור דומה:

"עזרו לאחרים ותתחזקו בעצמכם!" סיסמה מצוינת זאת המציאו לקוחות שמצאו את הכוח לעזור לזולת. הצורך לעזור לאחרים, ולפעמים להציל אדם אחר – כל אלה נותנים להם כוח.

למרות שהמרווינים לא הדגישו זאת, רבים מהם הזכירו את התגמולים החומריים שמתנדבים זכאים להם. למשל, הם זכאים להשתתף בכל תוכניות המרכז – תרבותיות, רפואיות, תוכניות הרווחה ואחרות, וזכאים למתנות יום הולדת ולחבילות מזון. ללא ספק, תגמולים אלה מהווים תמריצים חשובים, במיוחד למתנדבים בעלי הכנסה נמוכה וצרכים דוחקים.

4. סיכום

לצד המניעים הצפויים של רצון לעזור לזולת, הממצאים מגלים, שבהחלטה להתנדב ב"חסד" מעורבים גם שיקולים חברתיים, תכליתיים וחומריים. אפיונים דומים נמצאו בקרב הצוות השכיר בארגוני צדקה ברוסיה (Zelikova, 1996). דומה, שהקריסה החברתית והרעיונית של המשטר הסובייטי יצרה צורך לא רק בתמיכה גשמית, אלא גם בתחושת שייכות לקהילה, בערכים חדשים ובמשמעות חדשה לחיים. "חסד" הצליח לנתב את הצרכים האלה לפעילות התנדבות.

מאפייני הארגון

מתוך הממצאים עולה עד כמה פעילות ההתנדבות ב"חסד אברהם" מגוונת ומצליחה. למרות האווירה הכללית בחבר המדינות העצמאיות, למרות הקשים הכלכליים, אנשים רבים פונים להתנדב ב"חסד", מבצעים תפקידים חשובים ומגלים יכולת התמדה מרשימה ביותר.

נראה שב"חסד" הושג השילוב המוצלח בין צרכי המתנדבים לצורכי הארגון הודות לשתי תכונות סותרות כביכול של התוכנית: גמישות ויצירתיות במתן מענים לצורכי המתנדבים, ומבנה ארגוני מוצק.

1. אוריינטציה הממוקדת במתנדב

מן ההתחלה היתה כוונת "חסד" לא רק לספק שירותים, אלא לשמש גם מנוף לבניית קהילה בדרך של גיוס חברי הקהילה וארגונם (Avgar et al., 2002). לשם כך הושקע מאמץ רב ביצירת תנאים שימשכו מתנדבים פוטנציאליים, כפי שהסביר מנהל "חסד":

אנו אומרים, שהמתנדב אינו רק נשמת ה"חסד", אלא גם עיניו, אוזניו, רגליו וידיו. מתנדבים הם הגחלת שתעניק אור וחום ללבבות הבודדים של לקוחותינו. אולם מתנדבים... גם הם צריכים לזכות בחום ובדאגה... את המתנדבים ב"חסד" צריך לטפח בדרכים רבות ושונות.

2. מענה יצירתי לצורכי המתנדב

שימת הדגש על מענה יצירתי לצורכי המתנדב כפרט, והמוכנות לספק את צרכיו, גורמים לכך שהמרכז הוא ארגון חי ודינמי, כפי שניתן ללמוד מאופן הקמתה של אחת התוכניות:

קבוצת מתנדבים, עיתונאים בדימוס, התאספה ב"חסד" שלנו. הם רצו להמשיך בעבודתם כעיתונאים. כך התחילה תוכנית "היסטוריה בעל־פה". תפקיד המתנדבים הוא לרשום את סיפוריהם של הלוחמים במלחמת העולם השנייה, כדי לשמר "היסטוריה חיה" של התקופה.

3. קו עזרה בטלפון

היכולת לענות על צרכים מורכבים מאפשרת גישה ליותר לקוחות ואף לגיוס ולהפעלה של קבוצות מתנדבים לא צפויות, כפי שמדגים "קו העזרה" הטלפוני:

מטרת קו העזרה היא לשמור על קשר רצוף עם קשישים בודדים ועם חולים באמצעות שיחות טלפון קצרות אך תדירות. באמצעות הטלפון אנו לומדים על הקשיים שלהם, מייעצים להם, ומודיעים לגורמים המתאימים על צורכיהם. שירות זה מספקים מתנדבים שהם מוגבלים בניידות בעזרת הטלפון שבביתם.

4. עידוד ההשתייכות, ואווירה משפחתית וקהילתית

כפי שראינו, הצורך להשתייך וליצור קשרים חברתיים, שהוא מניע נפוץ בין מתנדבים קשישים בעולם, חזק במיוחד בחבר המדינות העצמאיות. התמוטטות המשטר הסובייטי וההגירה ההמונית שאיראו בני אדם מבוגרים רבים ללא רשת חברתית. אכן, רבים ממתנדבי "חסד" הם רווקים, אלמנים, או אנשים שמשפחותיהם היגרו. בתגובה לצורך זה מציע המרכז למתנדבים אווירה ביתית חמה. אחד המרואיינים תיאר את האווירה:

מתנדבים חדשים... מוקפים תמיד בתשומת לב ובאכפתיות. משפחת המתנדבים הידידותית מקבלת אנשים אלה בחום ועושה כל שביכולתה כדי להפוך את "חסד" לביתם השני. אנחנו מארגנים מסיבות ימי

הולדת, ומקבלים הרבה תודות עבורן. יש כאלה שחוגגים מסיבת יום הולדת בפעם הראשונה בחיים, במיוחד מתנדבים ערירים. מה יותר טוב מאשר לחגוג את יום ההולדת עם משפחת מתנדבים גדולה?

המדיניות כלפי מתנדבים ותיקים שפרשו מפעילות ההתנדבות מדגישה את האווירה המשפחתית: למרות שאינם מסוגלים לעבוד עוד, מעמדם הוא של "מתנדבים של כבוד" והם נהנים מכל ההטבות.

5. הקטנת העלות והגדלת התועלת שבהשתתפות

מתנדבים לתקופה ארוכה משלמים מחיר: הם משקיעים זמן בארגון, במקום להקדיש אותו לענייני משפחה או לעבודה בשכר. כדי להקל עליהם במידת מה, ותוך מודעות לערך המרכזי של המשפחה בתרבות הרוסית (Bashikirova, 2001), ארגון "חסד" משתדל לערב את כל המשפחה בהתנדבות, כפי שמספר אחד המתנדבים הוותיקים:

יש משפחות שלא מבינות בדיוק מהו מתנדב, למה אנשים עושים זאת, ובמיוחד בזמנם הפנוי וללא שכר. לפיכך העלינו את הרעיון לארגן יום משפחה. לדוגמה, מתנדבת אחת היא נהדרת ועושה עבודה טובה ורבה. יש לה משפחה גדולה: בעל, ילדים ונכדים. משפחתה לא הבינה למה היא מתנדבת. הזמנו את כל המשפחה הגדולה ל"חסד"... וסיפרנו להם כמה היא עזרה לנו, עד כמה אין לה תחליף ב"חסד", שהיא נשמת משפחת המתנדבים. היא לא יכלה לעצור את דמעות התודה.

אסטרטגיה נוספת להקלה על המתנדבים היא להשקיע בהתפתחותם המקצועית באמצעות סמינרים ותוכניות הדרכה.

מחיר ההשתתפות, הכלכלי והאישי, שונה לגבי מתנדבים חדשים בהשוואה לוותיקים. מתוך מחקר שנעשה על תוכנית ההתנדבות ב"חסד אברהם" עלו ההמלצות האלה, בתגובה על השאלה איך לעזור למתנדבים חדשים להתגבר על מחיר "ההשקעה הראשונית", ואיך לעזור למתנדבים ותיקים להתגבר על השחיקה (Alesina & Paneyakh, 1997):

יש שני רגעים קריטיים שבהם מתנדבים מרוצים פחות מעבודתם. הראשון הוא אחרי חצי שנה. הקסם שבחידוש כבר פג. הם כבר מבחינים בחסרונות, אבל הם עדיין טירונים ואינם יודעים איך לפתור את הבעיות. בשלב זה מועיל לערוך סמינר לחילופי חוויות, ולהסביר להם איך עובד הארגון בכללותו. אחרי שנתיים-שלוש המתנדבים עוברים משבר חדש: דרישותיהם גבוהות

יותר והם מתוסכלים בעבודתם. כדי לא לאבד מתנדבים בתקופה זו מן הראוי להציע להם הזדמנויות להתפתחות אישית עמוקה ורחבה. טוב לערב אותם בהדרכת מתנדבים חדשים... או להדריך אותם בנושא חדש. בתקופה זו מתאים לנפות אותם בגמול חומרי ונפשי... כדאי ליצור תפקיד חשוב שהוא מיוחד למתנדבים ותיקים, שבו יש צורך בניסיונם.

אחרי שעוברים את המשבר ועובדים יותר משלוש שנים, מתנדבים עולים לשלב "איכות" נוסף. הם מרגישים כמעט כמו אנשי צוות; פעילותם מתפתחת; הם עובדים במחלקות שונות; הם מרגישים שהם מובילים קבוצה... הם מבצעים תפקידים הדורשים אחריות, נאמנות וגישה יצירתית. תפקיד המנהל הוא לעזור לכמה שיותר מתנדבים לעבור לשלב "איכות" חדש זה...

מבנה התוכנית וניהולה

מתוך החומר שנאסף מצטיירת תוכנית המתנדבים של "חסד אברהם" כבעלת מבנה ארגוני מוצק. הנה מאפייניו העיקריים:

1. מבנה והייררכיה אוטונומיים

כאשר גדל מספר המתנדבים ב"חסד אברהם" והגיע למאות, עלה הצורך לארגן את התוכנית, שהתחילה בחמישה מתנדבים, במבנה מוגדר. המארגנים, שהנחתה אותם יותר אינטואיציה מאשר ניסיון, החליטו לקבוע מבנה ארגוני נפרד מזה של השכירים ובלתי תלוי בו. כעת מבנה זה מוגדר היטב, והוא הייררכי וריכוזי. המתנדבים מאורגנים בקבוצות עבודה הקרויות "בריגדות". בכל "בריגדה" פועלים 10 עד 15 חברים ו"ראש". ה"בריגדות" מהוות בסיס ומערכת תמיכה למתנדבים, והן לב התוכנית. בכל אחת מן המחלקות של "חסד" פועלות "בריגדות" אחדות.

שבעה מתנדבים ותיקים מרכיבים את עבודת המתנדבים ומפקחים עליה בכל אחת מן המחלקות. שבעה מתנדבים ותיקים אחרים עובדים עם כל המחלקות וה"בריגדות" על-מנת לפתח ולבצע תוכניות למתנדבים.

ראש תוכנית המתנדבים היא מייסדי "חסד אברהם". היא ממלאת תפקיד זה מאז הקמתו ומייצגת את המתנדבים במועצת המנהלים ובישיבות השבועיות עם מנהל "חסד".

2. בריגדות המתנדבים

גיוס מאות מתנדבים והצורך לקבוע מבנה מוגדר לתוכנית ההתנדבות הביאו לאובדן האינטימיות בארגון ולעזיבתם של מתנדבים רבים. הבריגדות הוקמו על-מנת לצמצם את האנונימיות ולהחיות את מערכות היחסים האישיים והחברתיים בין המתנדבים, כפי שמתארת זאת מנהלת תוכנית ההתנדבות:

המתנדבים שלנו מבוגרים ברובם... יש לספק להם הזדמנויות לאינטראקציה לא פורמלית, גם אם הדבר מקלוקל במידת מה את אווירת העבודה. אנשים באים לתוכנית המתנדבים כדי לעזור לאחרים; אבל הם נשארים רק אם יש להם סיפוק נפשי מן העבודה, ואם הם נמצאים באווירה ידידותית שבה הם רוכשים חברים, ושאליה הם שייכים.

נראה, שתוכנית המתנדבים של "חסד" אימצה את המודל של הבריגדה הסובייטית, ששימשה בעבר לארגון אנשים במקומות עבודה, בבת-יספר ובאוניברסיטאות. במשטר הסובייטי הבריגדות הגבירו את המחויבות האישית לארגון ולמפלגה, ואפשרו שליטה על התנהגותם של המונוני אנשים. הבריגדות ב"חסד" מאפשרות התמסרות למשימות ולהישגים, והן מהוות גם מקור תמיכה והשתייכות חברתית. כל המרוויינים תיארו קשרים דמויי-משפחה בבריגדות שלהם. חברים חוגגים ביחד ימי הולדת, מבקרים את החולים, עוזרים זה לזה בכיצוע משימות בעבודה וכדומה.

3. גיוס והשמה מובנים

מתנדבים מגויסים מתוך הקהילה הרחבה ומבין הלקוחות. ראש תוכנית ההתנדבות זוכרת, שבהתחלה היה תהליך פשוט מאוד: "יום אחד באה אלינו אישה והציעה לעזור עם ניירת וכל דבר אחר שחמשת השכירים היו צריכים. אחר כך הביאה חברה לעזור לה."

שיטת "חבר מביא חבר" עדיין פופולרית, אך גם תהליך זה נעשה פורמלי. מפרסמים את התוכנית ומבצעים גיוס ראשוני בחגיגה שנתית, שבה נוכחים אלפי אנשים. קבוצה בת 6 מתנדבים ורכו מפקחת על הגיוס, ההרשמה וההשמה של המתנדבים. המועמדים ממלאים שאלון הבדוק את מצב בריאותם, כישוריהם ושאיפותיהם. כל אלה, יחד עם הצרכים העדכניים של המרכז, מובאים בחשבון בתהליך ההשמה. מועמדים מקבלים הכשרה שהיקפה נע מקריאת עלון הנחיות ועד הדרכה ארוכה ומורכבת. אחרי תקופת ניסיון של שלושה חודשים המועמדים נרשמים כמתנדבים. תהליך זה מתבצע ברצינות רבה, כפי שמספר מתנדב ותיק בצוות הגיוס:

אנו דנים עם המתנדב והמתנדבת בסיבות שהביאו אותם למרכז, בתחומי העניין שלו, במקצועו ובהשכלתו. אנו משתדלים לתת לו הזדמנות

לדבר בחופשיות על עצמו... אנו בוחרים סוג פעילות מתאים לכל מתנדב חדש. אנו משתדלים לעזור למתנדבים לגלות ולנצל את כל הכישורים והיכולות שלהם כדי לעזור לעצמם ולאחרים. אחרי כמה חודשים אנו דנים עם המתנדבים על עבודתם כדי להיות בטוחים שהם מצאו את מקומם ב"חסד"... מן הדיון הזה על המנהל להסיק האם הציפיות של המתנדבים תואמות את המציאות ומה טיב הקשרים שלהם עם עמיתים ועם לקוחות.

יש מדיניות ברורה לגבי השמת מתנדבים ומסלול הקריירה במרכז. ככלל, מציבים מתנדבים חדשים במחלקות שבהן העבודה סטנדרטית, שגרתית ומתבצעת לפי לוח-זמנים מוגדר מראש. כאשר הם רוכשים יותר ניסיון מעבירים אותם לתפקידים הדורשים קבלת החלטות עצמאיות, ולמחלקות שבהן יש מקום ליצירתיות ולתקשורת חופשית עם אנשים.

4. משימות ניהול

מתנדבים בכירים המנהלים מחלקות, וראשי הבריגדות, מבצעים את הניהול היומיומי, בנוסף למטלות התנדבות רגילות. תפקידם, כפי שאמר זאת אחד מהם, הוא "להיות זמין בכל עת צורך, גם בבית". כאשר הם אינם מצליחים לפתור בעיות בתוך המחלקות או בקבוצות העבודה שלהם, הם מעלים את הבעיות בפני הממונים עליהם, לפעמים גם בפני מנהל "חסד". כך תיאר מתנדב בכיר את פעולותיו:

מפעם לפעם אני מנסה להיפגש עם כל מתנדב וללמוד איך עבודתו מתקדמת. אני משבח מתנדבים על עבודתם ומבקש את עזרתם במציאת מתנדבים חדשים. פעם בחודש אני אוסף את כל המתנדבים. אנחנו דנים בעבודתם, וביחד מחפשים דרכים לשפר אותה. לפי הצורך, אני נפגש עם אנשי צוות של "חסד", ומדווח לצוות על תוצאות המפגשים.

תפקיד ניהולי נוסף המוטל על מתנדבים בכירים הוא לפקח על ביצועי המתנדבים. ראשי המחלקות מדווחים למתנדבים הבכירים על היעדרויות ועל בעיות עם מתנדבים. בתיאום עם הנהלת "חסד" המתנדבים הבכירים מטפלים במתחים המתעוררים בין מתנדב לצוות השכיר. מקורות המתח הם שונים: השכירים מרגישים מאוימים מן הביצועים האיכותיים מאוד של המתנדבים; ויש מתנדבים המעוניינים לעבוד בשכר. מנהל "חסד" הביא דוגמה למתחים מעין אלה: "פעם הרכזו השכיר של צוות המעון היה חולה ולא הגיע לעבודה. המעון תפקד טוב מאוד בעזרת המתנדב בלבד. עלתה השאלה: האומנם אנו זקוקים לרכוז?".

5. זכויותיו וחובותיו של המתנדב

אחת התכונות הבולטות של תוכנית ההתנדבות היא מיסוד זכויותיו וחובותיו של המתנדב (לוח מס' 4). ההגדרה והמיסוד של החובות נוגעים לפנים שונות של פעילות ההתנדבות: טיב העבודה, היחסים עם עמיתים ועם לקוחות וכו'. יש הבדלים בין המחלקות בכל הנוגע לקפדנות שבה הכללים מיושמים. זכויות המתנדב מתייחסות למספר תחומים: יש תחומי התפתחות מקצועית, כגון תוכניות חינוכיות לצוות וסמינרים למתנדבים; תגמולים אחרים מספקים "רשת ביטחון" לעת הצורך: למתנדבים מובטחת הגישה לתוכניות הרווחה של "חסד", ויש קרן חירום מיוחדת למתנדבים.

לוח מס' 4. חובות וזכויות של המתנדבים

זכויות המתנדבים	חובות המתנדבים
<ul style="list-style-type: none"> • השתלמויות למתנדבים ולצוות השכיר • השתתפות באירועי חגים • השתתפות בפעילויות חברתיות (כגון: מועדון, יציאות לתיאטרונים ולמוזיאונים, טיולים) • עזרה רפואית • טיפול בית וביקורים חברתיים במקרה של מחלה • אשפוז חנם • חבילות מזון בחגים • מתנת יום הולדת • מכשירים ביתיים קטנים ותיקונים בבית • שימוש במספרה ובמכון יופי 	<ul style="list-style-type: none"> • לעבוד יום אחד בשבוע (6 שעות) • לעבוד לפחות 11 חודשים בשנה • לעבוד בחודשי הקיץ • להתייצב לעבודה (אלא אם כן חולים) • להציג אישור רפואי במקרה מחלה • להשתתף בקבוצת עבודה • לבצע את המשימות שהממונים מטילים • לשמור על יחסים טובים עם מתנדבים אחרים ועם הצוות השכיר • לשמור על משמעת במקום העבודה

דיון ולקחים

הביצועים וההתמדה של מאות המתנדבים ב"חסד" בסנט פטרבורג מוכיחים, ש"חסד" הצליח ליצור אווירה "ידידותית למתנדב" (Hobson et al., 1996). אווירה כזאת, המכוונת לצורכי המתנדבים ולרקע שלהם, מעודדת השתתפות והשקעה ויוצרת תחושה של שייכות לקהילה. זיהינו מספר עקרונות מבניים וניהוליים שאפשרו את יצירתה של אווירה כזאת. כמה מהם מיוחדים לחבר המדינות העצמאיות, אך יש עקרונות שאפשר ליישם בהקשרים חברתיים-תרבותיים אחרים ולהתאים אותם לתוכניות המגייסות והמפעילות מתנדבי שירות מעוטי הכנסה מתוך הארגון ומתוך אוכלוסיית הלקוחות.

התכונה הבולטת של תוכנית ההתנדבות ב"חסד אברהם" היא המבנה המוגדר. דבר זה בא לידי ביטוי במבנה ההיררכי, בכללי עבודה מוגדרים ובקבוצות עבודה קטנות – הבריגדות. לא זו בלבד שהמבנה מאפשר בקרה ותורם ליעילות, הוא יוצר גם סביבת עבודה שבה המתנדבים זוכים לתמיכה באופן קבוע. הבריגדה מעניקה אוריינטציה ונורמות של עבודה בנוסף להיותה מקור של תמיכה חברתית. פיקוח הדוק מצד הממונים עוזר למתנדב להרגיש בטוח ומוגן גם בנסיבות לא מוכרות. מדיניות ניהול עקבית מעודדת התנדבות לטווח ארוך בעזרת השמה זהירה ושקולה, פיקוח, הכשרה והדרכה.

המבנה וסגנון הניהול האלה יוצרים לא רק תוכנית מועילה ויעילה, אלא גם סביבה מוכרת למתנדבים, שהתרגלו למה שהיה מקובל במערכת הסובייטית. ההתאמה המלאה בין התכונות הארגוניות ובין הרקע והצרכים של המשתתפים היא המעלה הגדולה ביותר של התוכנית בהקשר של חבר המדינות העצמאיות. האם אפשר ליישם מודל זה בסביבות אחרות, שבהן יחסים סמכותיים בניהול ובקשרי עבודה אינם מקובלים?

אפילו בחבר המדינות העצמאיות יש מגבלות לתוכנית הנובעות מן האוריינטציה הקיבוצית והריכוזית. סגנון ניהול ומבנה כאלה עלולים להרתיע מתנדבים צעירים הרוצים לאמץ את הערכים והמנהגים של חברה דמוקרטית חופשית ומחפשים עצמאות וביטוי עצמי בעבודתם (Zimakova 1994). כדי למשוך מתנדבים כאלה לתוכנית התנדבות צריך לפתח טכניקות שיעודדו דמוקרטיזציה של התוכנית וייצרו עבור המתנדבים הזדמנויות להגיע לתפקידי הנהגה וקבלת החלטות.

הניסיון של "חסד" שופך אור על חשיבות התאמתה של תוכנית התנדבות לרקע החברתי-תרבותי של המשתתפים הפוטנציאליים. בעידן הגלובליזציה, כאשר טכנולוגיות, כולל טכנולוגיות חברתיות, עוברות בין תרבויות, שאלת הדבקות בתרבות המקומית והתאמת טכניקות לתרבות מקומית ולערכים ולנהגים מקומיים דורשת יותר ויותר תשומת לב (Chatterjee & Ireys, 1990). הניסיון שלנו בפרויקט זה לימד אותנו לכבד את הניסיון המקומי, ולא לאמץ מראש גישה של עליונות מערבית. נראה, שלמרות העדר מסורת של התנדבות מרצון, הצטברו בתקופה הסובייטית ידע וניסיון רבים בנושא ארגון ותמיכה בעבודה של מתנדבים. מעיד על כך התחכום הרב שגילתה הנהלת "חסד" בסנט פטרבורג כאשר פיתחה את תוכנית ההתנדבות.

אין ספק, שידע וניסיון קיימים גם בקרב עולי חבר המדינות העצמאיות בישראל, והמחקר מצביע על עקרונות שעשויים לעזור למימוש. ברור, שתוכנית המבקשת להצליח בהפעלת מתנדבים מקהילה זו חייבת להעמיד את המתנדב במרכז, להתחקות אחר צרכיו וציפיותיו ולהעניק להם מענה. מעבר לצרכים האינדיווידואליים מן הראוי להביא בחשבון את המאפיינים של אוכלוסיית העולים מחבר המדינות העצמאיות

בישראל. מדובר בקבוצה בעלת משאבים כמו השכלה, ידע מקצועי ובמקרים לא מעטים גם כישורי ניהול. באלה טמון פוטנציאל גדול להתנדבות. אולם, מדובר באוכלוסייה שרמת הכנסתה עדיין נמוכה, ולפיכך יש להניח, שלגיוסה ולהפעלתה יהיה צורך גם בתגמולים חומריים.

מחקר זה והספרות המקצועית מלמדים, שללא התאמה תרבותית אין סיכוי להצליח ליצור שינוי בקרב אוכלוסיות מגוונות, ולא רק בתחום ההתנדבות. מחקר המשך על תוכניות התנדבות בין עולי חבר המדינות העצמאיות בישראל עשוי להוביל לניסוח מפורט וממוקד יותר של עקרונות לגיוס ולהפעלה של מתנדבים מקרב קהילה זו.

ביבליוגרפיה

גידרון, ב', גריפל, נ' (1981). תגמולים, שביעות רצון והתמדה בעבודת מתנדבים במרכזים הקהילתיים. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, ובית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

יעקובלב, א' (1996). הרפורמציה ברוסיה: מברית המועצות לחבר העמים. אור יהודה: הוצאת מעריב.

כנען, ר' (1990). מתנדבים במערכת שירותי הרווחה בישראל. חברה ורווחה, 10(4), 301-318.

סיקרון, מ', לשם, א' (1998). תהליכי קליטת העולים מברית המועצות לשעבר 1990-1995: ממצאים עיקריים. בתוך סיקרון, מ', לשם, א' (עורכים). דיוקנה של עלייה (עמ' 442-462). מאגנס: ירושלים.

Alesina, M. & Paneyakh, E. (1997). *Motivation to participate in the volunteer movement*. Research report. St. Petersburg: Rosenwald Institute for Welfare and Community Workers.

Ambrosino, R.N (1991). Should volunteers be used as direct service providers? Yes. In Austin, J. & Lowe, J. (Eds.). *Controversial issues in social work* (pp. 175-182). Boston, Mass.: Allyn and Bacon.

Anderson, S.C. (1991). Should volunteers be used as direct service providers? No. In Austin, J. & Lowe, J.L. (Eds.). *Controversial issues in social work* (pp. 183-190). Boston, Mass.: Allyn and Bacon.

Anheir, H.K., Salamon, L.M. & Archamault, E. (1994). US-Europe comparisons in volunteer action. *The Public Perspective*, 5(3), 16-34.

Avgar, A., Barasch, M., Kol-Fogelson, A., Mirsky, J., Kaufman, R., Kolton L. & Lecovich, E. (2002). The Hesed model: Community welfare centers in the former Soviet Union. *Journal of Jewish Communal Service*, 78(1), 44-49.

Bashikirova, E.L. (2001). Transformation of the values of Russian society. *Russian Politics and Law*, 39(6), 6-24.

- Borodkin, F.M. (1997). Development of Russian society toward the welfare state (Dvizhenie rossiyskogo sotsiuma k gosudarstvu blagodenstviya). *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, 24 (7), 20-29 [in Russian].
- Chambre, S.M. (1993). Volunteerism by elders: Past trends and future prospects. *The Gerontologist*, 33(2), 221-228.
- Chatterjee, P. & Ireys, H. (1990). The transferability of social technology: Explorations in the knowledge structures of the helping professions and their transfer. *Studies of Health and Human Behavior*, 16. Queenston, Canada: The Edwin Mellen Press.
- Chervyakov, V., Gitelman, Z., & Shapiro, V. (1997). Religion and ethnicity: Judaism in the ethnic consciousness of contemporary Russian Jews. *Ethnic and Racial Studies*, 20(2), 280-305.
- Chinman, M.J. & Wandersman, A. (1999). The benefits and costs of volunteering in community organizations: Review and practical implications. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 20, 46-64.
- Clary, E.G., Snyder, M., Ridge, R.D., Copeland, J., Stukas, A.A., Haugen, J. & Miene, P. (1998). Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (6), 1516-1530.
- Clement, K. (1999). Russia: Mass poverty and the stigmatization of the poor. *Cultures and Conflicts*, 35, 35-69.
- Cnaan, R.A. & Goldberg-Glen, S. (1991). Measuring motivation to volunteer in human services. *Journal of Applied Behavioral Sciences*, 27(3), 269-284.
- Cnaan, R.A. & Cascio, T.A. (1999). Performance and commitment: Issues in management of volunteers in human service organizations. *Journal of Social Service Research*. 24(3-4), 1-37.
- Dinello, N. (1998). Elites and philanthropy in Russia. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 12(1), 109-133.
- Ellis, S.J., & Noyes, K.H. (1990). *By the people*. San Francisco, Calif.: Jossy-Bass.
- Fischer, L.R. & Schaffer, K.B. (1993). *Older volunteers*. Newberry Park, Calif.: Sage Publication.
- Gidron, B. (1984). Predictors of retentions and turnover among service volunteer workers. *Journal of Social Service Research*, 8(1), 1-16.
- Goss, K.A. (1999). Volunteering and the long civic generation. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 28(4), 378-415.
- Harrison, D.A. (1995). Volunteer motivation and attendance decisions: Competitive theory testing in multiple samples from a homeless shelter. *Journal of Applied Psychology*, 80, 371-385.
- Hobson, C.J., Rominger, A., Malec, K., Hobson, C.I. & Evans, K. (1996). Volunteer-friendliness of nonprofit agencies: Definitions, conceptual model, and applications. *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, 4 (4), 27-42.

- Iarskaia-Smirnova, E. & Romanov, P. (2002). A salary is not important here. Professionalization of social work in contemporary Russia. *Social Policy and Administration*, 36 (2), 123-141.
- Kelley, P. & Kelley, V.R. (1985). Supporting natural helpers: A cross-cultural study. *Social Casework*, 66(6),153-162
- Knoke, D. (1988). Incentives in collective action organizations. *American Sociological Review*, 53, 311-329.
- Lammers, J.C. (1991). Attitudes, motives and demographic predictors of volunteer commitment and service duration. *Journal of Social Service Research*, 14(3/4), 125-140.
- Lauffer, A. & Gorodezky, S. (1977). *Volunteers*. Beverly Hills, Calif.: Sage.
- Leitch, D.(1997). Society in motion: Russia's emerging voluntary sector. *Nonprofit Management and Leadership*, 7 (4), 421-433.
- Luloff, A.E., Chittenden, E., Kriss, E., Weeks, S. & Brushett, L. (1984). Local volunteerism in New Hampshire: Who, why and what benefits. *Journal of the Community Development Society*, 15, 2-15.
- Naylor, H.H. (1983). Volunteers: Resources for human services. In Kramer, R.M. & Specht, H. (Eds.). *Readings in community organization practice* (pp. 154-165). N.J.: Prentice-Hall.
- Okun, M.A., Bar, A. & Herzog, A.R. (1998). Motivation to volunteer by older adults: A test of competing measurement models. *Psychology and Aging*, 13(4), 608-621.
- Pearce, J.L. (1993). *Volunteers: The organizational behavior of unpaid workers*. London: Routledge.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of the American community*. New York: Simon & Schuster.
- Rothman, J., Erlich, L. & Teresa, J.G. (1979). Fostering participation. In Cox, F.M., Erlich, J.A., Rothman, A. & Tropman, J.E. (Eds.). *Strategies of community organization*. 3rd. edition (pp. 385-391). Itasca, Ill.: Peacock Publishers.
- Rubin, H.J. & Rubin, I.S. (2001). *Community organizing and development*. 3rd. edition. N.Y.: Macmillan Publishing.
- Salamon, L.M. (1994). The rise of the nonprofit sector. *Foreign Affairs*, 73(4), 109-122.
- Shye, S., Lazar, A, Duchin, R. & Gidron, B. (2000). *Philanthropy in Israel – patterns of giving and volunteering of the Israeli public*. Beer Sheva: Israeli Center for Third Sector Research, Ben-Gurion University of the Negev.
- Smith, D.H. (1981). Altruism, volunteers and voluntarism. *Journal of Voluntary Action Research*, 10(1), 21-36.
- Tracy, P. (1997). Reflections from the field: The emergence of social services in rural Russia: The case of Togliatti and Samara. *Social Development Issues*, 19(1), 122-127.
- Twigg, J.L. (2000). Unfulfilled hopes: The struggle to reform Russian healthcare and its financing. In Field, M.G. & Twigg, J.L. (Eds.). *Russia's torn safety*

- nets: Health and social welfare during the transition* (pp. 43-64). London: Macmillan.
- Wuthnow, R. (1991). *Acts of compassion: Caring for others and helping ourselves*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Wymer, W.Jr. & Self, D.R. (1999). Major research studies: An annotated bibliography of marketing to volunteers. *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, 6(2/3), 107-164.
- Yin, R.K. (1989). *Case study design and methods*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Zelikova, J. (1996). Women's participation in charity. In Rotkirch, A. & Haavio-Mannila, E. (Eds.) *Women's voices in Russia today* (pp 248-254). Aldershot, England: Dartmouth.
- Zimakova, T.V. (1994). *Democratization and poverty in Russia: The political culture of social welfare policy*. Ann Arbor, Mich.: Population Studies Center of the University of Michigan International Sociological Association (ISA).

סקירת ספרים חדשים

עורכת המדור: אלישבע סדן

אורי אבירם (עורך) (2003). **הכשרה אקדמית לעבודה סוציאלית בישראל: עבר, הווה ועתיד. תל-אביב: צ'ריקובר. 186 עמודים.**
סקר: ברוך עובדיה.*

כבוגר המחזור הראשון של בית-הספר לעבודה סוציאלית על-שם פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים, זכות היא לי להביא בפני הקהל הרחב אסופת מאמרים ודברים לרגל מלאות 40 שנה לפתיחת בית-הספר האוניברסיטאי הראשון לעבודה סוציאלית בישראל. הקמת בית-ספר זה בשנת 1958 היתה נקודת מפנה בהתפתחות העבודה הסוציאלית כמקצוע בארץ בכלל, וכפרופסיה בפרט. בזמן פרסום הספר, לפני שנתיים בערך, התקיימו לימודים אקדמיים כאלה בחמש אוניברסיטאות ובשש מכללות. בשנת תשס"א, שנתונה מובאים בספר, קיבלו 1,136 בוגרים תארים בעבודה סוציאלית, מהם קיבלו 279 תואר שני ו-14 הוכתרו בתואר דוקטור.

הספר מתחיל בפתח דבר מפרי עטו של רלף גולדמן, מי שעמד בראש הג'וינט העולמי בשנים 1976–1986 והיה במשך שנים רבות מעובדיו הבכירים של הארגון הזה. הוא מצביע על תפקידו החשוב של ארגון פילנתרופי יהודי עולמי זה בהקמת בית-ספר להכשרה אקדמית של עובדים סוציאליים. בית-הספר נקרא על שמו של פאול ברוואלד, מי שהיה נשיא הג'וינט בשנים 1932–1940, בעת שהארגון סייע ליהודים בברית-המועצות, ואחר כך לפליטים יהודיים באירופה, להימלט מן המשטר הנאצי. הג'וינט מילא תפקיד חשוב בסיוע הומניטרי לשארית הפליטה באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה ועם הקמת מדינת ישראל – בכינון תשתית של שירותי בריאות ורווחה עבור האוכלוסיות החלשות ובמיוחד אלה מהן שכללו עולים חדשים. הג'וינט ממשיך להשתתף גם היום בקידום שירותים חיוניים בארץ ובעולם.

בספר מובאת הקדמה מפרי עטו של העורך, פרופ' אורי אבירם, ואחריה שלושה חלקים: בראשון נכללים חמישה מאמרים על ההיבט ההיסטורי של ייסוד בית-הספר ותורמתו לעיצוב המדיניות החברתית בישראל; בשני מובאים מאמר ורבי-שיח על תמורות וסוגיות בהכשרה למקצוע העבודה הסוציאלית בישראל; בחלק השלישי

---

* ברוך עובדיה הוא מורה בכיר בחוג למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי, המכללה למינהל.

נכללים שלושה מאמרים על תפקידו המשתנה של העובד הסוציאלי ומובאות דוגמאות מתחום בריאות הנפש. כמו־כן מובא כאן דיון.

כמו ברפואה, גם בעבודה הסוציאלית, המעורבות של יהדות ארצות־הברית בתוכניות ההכשרה למקצוע קבעה במידה רבה את הרוח ואת כיווני ההכשרה, את תכניה ואת שיטותיה. בכך היא הטביעה חותם על אופיה של הפרופסיה בישראל. הרמן שטיין מביא תעודה בעלת חשיבות לחוקרי תולדות ההכשרה האקדמית לעבודה סוציאלית בישראל, אך יותר מכך הוא חושף טפח מדרכי עבודת הג'וינט בסיוע לארצות חוץ ולכבוד שהמוסד רוחש לצרכים ולנהגים המקומיים ("ביה"ס לעבודה סוציאלית על שם פאול ברוואלד": היבטים היסטוריים, עמ' 23–47). עבור מי שעדיין זוכר את האוניברסיטה העברית בתקופה המתוארת ואת הנפשות המעורבות בתהליך ההקמה של בית־הספר לעבודה סוציאלית על־שם פאול ברוואלד, המסמך מרתק גם אם מייגע מעט בשל פירוט היתר שבו.

בספר מובאים מאמרים של שניים ממעצבי הביטחון הסוציאלי בישראל – פרופ' ישראל כץ ופרופ' אברהם דורון, ששילבו בקריירה המקצועית שלהם מחקר, הוראה וניהול ברמה הגבוהה ביותר, והשפיעו על מדיניות הרווחה והשירותים החברתיים בישראל, במיוחד בשנות ה־60, ה־70 וה־80 של המאה הקודמת. בעוד שבתחום ההכשרה למקצוע שלטו בכיפה הנחות היסוד והשיטות האמריקניות, הנה בחשיבה החברתית, ובמיוחד בתחום מדיניות הרווחה והביטחון הסוציאלי, פילסה לה מדינת ישראל את דרכה בהשפעת מודל הרווחה הבריטי ותפיסות סוציאל־דמוקרטיות שעמדו ביסוד מדינת הרווחה האירופית. ישראל כץ היה ער להבדלים בין הכלכלה הארופית לזו האמריקנית ולהשפעותיהן על ישראל. חרף ההשפעה הגדלה והולכת של האחרונה, הוא ביקש והצליח לקיים קשרי חשיבה וחילופי ידע עם בית היוצר של מדינת הרווחה הבריטית, מה שתרם רבות לחשיבה הישראלית באותה עת. הוא מתאר את היחלצות בית־הספר מן ה"הסגר הרעיוני" האמריקני ויצירת הקשר עם בית־הספר הלונדוני לכלכלה ועם ריצ'רד טיטמוס (עמ' 50). יכולתו של ישראל כץ לתצפת על המציאות באורח מפוכח וביקורתי ראויה לתשומת לב מיוחדת: "מאז ייסודו של בית־הספרנו, נסתייענו בפירותיה ובהישגיה היחסיים של מדינת הרווחה. תרומתה לכל שירותינו החברתיים לא מוטלת בספק. ברם, כבר הגענו לדעתי לקיצה של מדינת הרווחה, ... ככל שהייתה מפוארת בהישגיה, כך כבר מיצתה את עצמה... ואין ביכולתה להיות עוד אפקטיבית בתנאים החדשים של ימינו." (עמ' 51).

אברהם דורון, חתן פרס ישראל, סוקר במאמרו את השפעת בית־הספר על־שם פאול ברוואלד על המדיניות החברתית ועל כלל מערכות הרווחה בארץ. הוא מצביע על הדוח של פיליפ קליין, שסקר את הצרכים בישראל עבור הג'וינט, כרקע להכנות להקמתו של בית־הספר בארץ, תוך שיתוף פעולה בין משרדי הסעד, בית־הספר

הקיימים לעבודה סוציאלית בירושלים ובתל-אביב והאוניברסיטה העברית בירושלים. בסקר שלו מתח קליין ביקורת חריפה על שיטות הטיפול במשפחה שהיו נהוגות באותו זמן ועל הסיוע הכספי שניתן לה: "בשטח הטיפול במשפחה והסיוע הכספי, שהם מהווים אבני יסוד לשירותים הסוציאליים, קיימים ליקויים וחסרונות רציניים עד כדי כך ששטחים אלו מפגרים בעשרות שנים אחרי הישגי המדינה בשטחים אחרים." (עמ' 54). קביעה זו הציבה אתגר בפני בית-הספר, אשר שם לו למטרה לתרום לעריכת שינויים ורפורמות, ש"הביאו ליצירת מערכת מודרנית של הבטחת הכנסה הפועלת כיום במדינה." (שם).

אחד הצעדים החשובים לקראת השגת מטרה זאת היתה הקמת ועדת כץ (1963) לקביעת מכסות מינימום לתמיכת סעד והגדרת הזכות לקבלת סיוע. הוועדה הציעה מדיניות לרפורמה במערכת הסעד, שהניחה את הבסיס לחוק הבטחת הכנסה (1980). חוק זה "קבע רשת ביטחון לאומית המבטיחה הכנסת מינימום לכל תושבי ישראל הנקלעים למצוקה כלכלית." (עמ' 55). עירנות מורי בית-הספר להתפתחות העונוי ובעיותיו הביאה, בין השאר, להקמת ועדת ראש הממשלה לילדים ונוער במצוקה, שריכוז ישראל כץ בשנות ה-70 ואשר שימשה בסיס לפיתוח תוכניות רבות עבור ילדים ובני נוער מאוכלוסיות הנתונות במצוקה. תרומה חשובה נוספת של מורי בית-הספר בשנות ה-80 היתה בהכנות לקראת חקיקת חוק ביטוח סיעוד.

מאפיין אחד של טובי המורים בעבודה הסוציאלית הוא מעורבותם בעבודת השדה ברמות השונות והיותם גשר בעל משמעות בין העיון, המחקר וההוראה ובין הפרקטיקה. המנהלת הראשונה של בית-הספר לעבודה סוציאלית על-שם פאול ברוואלד הקדישה קורס מיוחד לפעולה חברתית, שנועד לחנך לפעילות חברתית המכוונת לחולל שינוי הן ברמת המיקרו והן ברמת המקרו בשדה.

פרופ' אליעזר יפה, שסמוך לעלייתו מארצות-הברית החל ללמד במחזור הראשון, ביקש ליישם את משנתו באמצעות עבודה בשדה, כאשר יצא לנהל את המחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית ירושלים. הוא היה הראשון שעשה הפרדה ברורה בין הסיוע הכספי לנוקקים ובין העבודה הטיפולית של העובד הסוציאלי. הוא הקים את היחידה המוניציפאלית הראשונה בארץ לתכנון סוציאלי, והעדיף השמת ילדים במשפחות אומנה על-פני השמה במעונות (עמ' 58). מאוחר יותר הוא הניח את היסוד לחקיקת חוק האימוץ הבין-ארצי (1996), המאפשר אימוץ כזה בארץ (עמ' 62).

פרופ' יונה רוזנפלד, אף הוא חתן פרס ישראל, התמקד בתהליך של שינוי גישת החברה, במיוחד בהומניזציה של שירותי האנוש (עמ' 65). הוא היה מן הראשונים שנתנו את הדעת על סכנת "ההזדרות" של איש המקצוע, ומציג את תפקיד בית-הספר לעבודה סוציאלית בהכשרת עובדים ועובדות סוציאליים הרואים בפונים לשירותיהם צרכני שירות הזכאים לכבוד. הוא מציג במאמרו את ההיבט הקליני של ההכשרה,

ומצביע על כך, שחלק גדול מן הידע הנחוץ לעובדים סוציאליים נמצא "בשדה" (עמ' 66-67).

פרופ' רוזנפלד מתמקד במשתמשים בשירותים החברתיים. הוא מדבר על התמורה בהתחקות לא רק אחר ידע המסביר את התופעות החברתיות, אלא גם אחר ידע מכוון פעולה, תוך עבודה עם שותפים ובניית שותפויות. הוא מצביע על חיוניות "המעבר מהפוזיטיביזם והרציונליות 'הטכנית' לקונסטרוקטיביזם המבוסס על חקר ותהייה על עצם העשייה ובשיתוף עם העושים." (עמ' 67). בהתייחסו אל העתיד הוא מזהיר מפני נסיגה ממדינת הרווחה ומשירותים אוניברסליים ומהיסחפות יתר אחר הפרטת שירותים. על המדינה להבטיח מתן שירותים לאלה שאינם מקבלים שירות מאחרים.

מאמרם של שפירו, שרר, קורין-לנגר ווייס סוקר את התפתחותה של העבודה הסוציאלית בארץ עוד בטרם קום המדינה, במיוחד מאז 1931, עם הקמת המחלקה לעבודה סוציאלית בוועד הלאומי בראשות הנרייטה סאלד, מי שהיתה נשיאת ארגון הנשים "הדסה" בארצות-הברית ("התפתחות מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל", עמ' 73-92). המאמר מתמקד בהתפתחות המקצוע כפרופסיה.

רבי-השיח בהנחיית אורי אבירם, שהשתתפו בו נציגים מבת-ספר שונים לעבודה סוציאלית בישראל – ראובן שינדלר, יוחנן וזנר, דוד גוטמן, יונתן אנסון ומיכל שמאי – עמד על התמורות המתחוללות במקצוע. שינדלר הצביע, בין השאר, על הצורך להכיר במורכבות ההתמודדות עם צורכי האדם ועל ההכרח לפתח גישה רב-תחומית אשר תוביל את המקצוע להשתלבות עם דיסציפלינות אחרות (עמ' 96-97). וזנר העיר על הצורך בשינוי במוקד העניין המקצועי, מאוכלוסיות יעד למושאי טיפול מצביים כמו איכות חיים של פרטים, משפחות וקהילות (עמ' 101).

העבודה הסוציאלית בתחום בריאות הנפש נבחרה להדגים את התמורות שהתחוללו במקצוע. לכך מוקדש החלק השלישי של הספר, ובו מאמריהם של שולמית רמון ("עבודה סוציאלית בתחום בריאות הנפש בבריטניה", עמ' 117-125), יחזקאל טלר ("תפקיד העובד הסוציאלי בתחום השיקום בבריאות נפש", עמ' 126-132) ואורי אבירם ("תפקידו של העובד הסוציאלי בתחום בריאות הנפש: האם הפרופסיה נענית לאתגרים?" עמ' 133-158). לסיום חלק זה של הספר מובא דיון בהשתתפות מקס לחמן, חני אורון ומרים זינגר (עמ' 159-174).

פסיכיאטרים ופסיכואנליטיקאים, שהיו דמויות מפתח הן בהוראה והן בשירותי בריאות הנפש, שימשו דמויות להזדהות מקצועית עבור רבים מן העובדים הסוציאליים שפנו ללמוד ולעבוד בתחום בריאות הנפש. רבים מן העובדים הסוציאליים, שהתחנכו מלכתחילה על ברכי המודל הרפואי והיוקרה הגבוהה שנהנה ממנה הטיפול הפסיכותרפויטי, נמשכו לתחום זה. אחת התוצאות מכך היתה זניחת עבודת השיקום, שחייבה, בין השאר, לעסוק בפונקציות בין-אישיות וסביבתיות ובכלל זה, לצאת

מכותלי המוסד המטפל אל הקהילה, עיסוק שנתפס כפחות מעניין, טכני במידת מה ודורש פחות מיומנויות אינטלקטואליות ותחכום. כך, בשעה שהביקוש למקצוע רב ותרומתו לחולים חיונית, דווקא בתהליכי האל-מיסוד שהוא מיומן לטפל בהם, העובדים אינם מוצאים בכך עניין במידה ראויה. אבירם עומד על הפונקציה המרכזית שעובדים סוציאליים יכולים למלא במערכת הטיפול בבריאות נפש, הן ברמת הטיפול האישי והשיקום, הן בתכנון ובהקמת שירותים, והן בהעצמה האישית והחברתית של הלוקחות (עמ' 146-149). הדבר תלוי, להערכתו, ברצון למלא תפקיד שהוא שונה ממה שנטו למלא במערכת זו עד לאחרונה. השאלה המתעוררת היא, מה יכול לחולל את התמורה המיוחלת, פרט לשינוי בתודעה. מרוח הספר ניתן לחשוב, שלמערכת ההכשרה האקדמית, הקלינית והמחקרית, עשוי להיות בכך תפקיד של ממש. נראה הדבר, שאתגר זה עדיין ניצב בפניה.

למרות היקפו המצומצם של הספר, והאיכויות הלא אחידות של המאמרים הכלולים בו, יש לספר זה חשיבות היסטורית. הוא מעיד על התפתחותה של העבודה הסוציאלית, תפקידה בקידום המדיניות החברתית וחקירתה בראשית דרכה של מדינת ישראל. הסוגיות שהוא מעלה בתולדות הכשרת העובדים הסוציאליים ראויות להילמד ולהיזכר.

ג'וני גל (2005). **ביטחון סוציאלי בישראל**. ירושלים: מאנגנס. 160 עמודים.

סקר: שמעון שפירו.*

ספרו של גל הוא הספר השלישי על הביטחון הסוציאלי בישראל שהופיע במהלך שלושת העשורים האחרונים. קדמו לו ספרו של מאיר אביזוהר, "כסף לכל: התפתחות הביטחון הסוציאלי בישראל" (אביזוהר, 1978), וספרם של אברהם דורון ורלף קרמר "מדינת הרווחה בישראל" (דורון וקרמר, 1992). מחברי שלושת הספרים קיבלו החלטות דומות בדבר הגדרת גבולות הנושא. אצל שלושתם המונח "ביטחון סוציאלי" מתייחס לתוכניות שתכליתן הבטחת רמת ההכנסה השוטפת של יחידים ומשפחות. יתר על כן, הגדרת גבולות הנושא נוטה להיות מוסדית, ולחפוף במידה רבה את תחומי הפעילות של המוסד לביטוח לאומי, ותחומים (למשל, פנסיה מעבודה) שהיו עשויים להיכלל במסגרת הביטוח הלאומי. תוכניות הבטחת הכנסה שמפעילים גורמים אחרים, כמו משרד הביטחון, זוכות לתשומת לב מוגבלת יותר.

---

* שמעון שפירו הוא פרופסור בבית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.

יתר על כן, בדומה לעבודות על "ביטחון סוציאלי" שנעשו בארצות אחרות, שלוש הספרים משאירים את נושא הדיור מחוץ למסגרת הדיון. לכאורה, אם נפרש את המונח "ביטחון סוציאלי" כפשוטו, היה מקום לכלול בו תוכניות להבטחת קורת גג, בין שמדובר בסבסוד שוטף של הוצאות לדיור, ובין שמדובר בסיוע לרכישת נכסי דיור. הדיור הוא מרכיב כה נכבד בהוצאות המשפחה, ולבעלות על נכסי דיור השפעה כה רבה על מצבן של משפחות, שהשאת נוסא זה מחוץ לדיון על ביטחון סוציאלי תמוהה. טיעונים דומים אפשר להעלות גם בדבר תוכניות ביטוח בריאות.

ברם, במקום להתלונן על מה שאין בספר שלפנינו ובספרים אחרים על "ביטחון סוציאלי", מוטב שנדווח לקורא על מה שיש בספרו של גל. הספר פותח בפרק שכותרתו "מושגי יסוד". פרק זה עוסק בעיקר בשלושה נושאים: מקורות המימון של מערכת הביטחון הסוציאלי, המטרות שתוכניות אלה אמורות להשיג, ודפוסי הפעולה שלהן. גל מונה מספר מטרות שתוכניות הבטחת הכנסה אמורות להשיג, ממניעת עוני או הקלתו, דרך חלוקה מחדש של משאבים על-פני מחזור החיים, ועד עידוד ההשתלבות בשוק העבודה. המטרות מנוסחות ומוסברות בבהירות, ובשל כך הן משמשות נקודת מוצא טובה להערכת מידת האפקטיביות של המערכת, שנדונה בפרק הסיכום. אשר לדפוסי הפעולה, המחבר מבחין בין דפוסי פעולה של סעד (הקצאות על-פי הוכחת נזקקות), ביטוח סוציאלי, קצבאות קטגוריאליות (על-פי השתייכות לקבוצת אוכלוסייה) ורווחה גלויות לעבודה. הבחנה חשובה זו מסתמכת על עבודות קודמות של המחבר ומאפשרת לו להסביר, בהמשך, הבדלים במגמות ההתפתחות של תוכניות שונות. כך, למשל, המחבר תולה את עמידותן הרבה יותר של קצבאות קטגוריאליות בכך שהן עונות, יותר מן האחרות, על אינטרסים של קבוצות בעלות עוצמה פוליטית.

הפרק השני מוקדש לסקירה היסטורית של התפתחות מדינת הרווחה בישראל, משורשיה בתקופת ה"יישוב" ועד תחילת שנות האלפיים. הפרק עוסק בהתפתחות שירותי הרווחה במובן הרחב של המושג, ואינו מוגבל להתפתחות מערכת הביטחון הסוציאלי. אין ספק בכך, שמידע על התפתחות מדינת הרווחה הישראלית עשוי לסייע בהבנת התפתחות מערכת הביטחון הסוציאלי, אולם לא תמיד נשמר היחס הנכון בין "תמונה" ל"רקע", והפרק גולש לעיסוק מפורט בעניינים שהקשר בינם ובין ביטחון סוציאלי אינו מובן מאליו, ואינו מוסבר בפרק. כך, למשל, מוקדש מקום לדיון בהפרטה של שירותים חברתיים, נושא שיש לו רק נגיעה שולית לתוכניות הבטחת הכנסה.

כאמור, תוכניות ביטחון סוציאלי, כפי שהוגדרו בספר זה, באות להתמודד עם סיכונים להכנסתם השוטפת של משקי בית. לפיכך לבו של ספר זה, בדומה לקודמיו, הם ארבעה פרקים, שכל אחד מהם עוסק בסוג של סיכון לביטחונם הסוציאלי של יחידים ומשפחות. הסיכונים שגל בחר להתמקד בהם הם זקנה, נכות, אבטלה וילדים.

כל פרק כזה דן באופי הסיכון, סוקר את התפתחות המענים, מתאר את המצב היום, ודן בבעיה מרכזית אחת או יותר של התחום. האם אלה אכן הסיכונים החשובים ביותר לביטחונם הסוציאלי של משפחות ויחידים? התשובה חיובית, עם שתי הסתייגויות. האחת, שכבר הוזכרה לעיל, היא ההתעלמות מן הסיכונים של העדר קורת גג או של הוצאות רפואיות חריגות. ההסתייגות השנייה נוגעת להתעלמות מן הסיכון של מוות במשפחה, במיוחד מותו של מפרנס. מצוקתם של אלמנות ויתומים היתה, בשעתו, אחד המניעים להקמתן של מערכות ביטחון סוציאלי בארצות מתועשות. משקלו של סיכון זה פחת במהלך המאה האחרונה, אם נתעלם ממלחמות וממגפות (למשל מגיפת האיידס), אך הוא קיים, ולפחות שתי תוכניות חשובות (ביטוח שארים וקצבאות למשפחות שכולות) נוצרו כדי להתמודד עמו.

לכל אחד מן הפרקים על ארבעת סוגי הסיכונים יש תרומה ייחודית להבנת נושא הביטחון הסוציאלי בכללו. הפרק על הזקנה מציג את הפערים הגדולים ברמת ההכנסות בקרב הקשישים, במיוחד בין מי שצברו זכויות פנסיה ובין מי שלא צברו זכויות אלה. הפרק מצביע על השיעור הגבוה של עניים בקרב הקשישים, ועל הגורמים הדמוגרפיים והפוליטיים המקשים על ההתמודדות עם תופעה זו.

הפרק על ביטחונם הסוציאלי של מוגבלים עוסק גם הוא בפערים בין קבוצות, וכולל, בין היתר, טבלה המציגה את ההבדלים בקצבאות ובזכויות אחרות בין נכי צה"ל, נכי עבודה ונכים כלליים. מן הדיון עולה בבירור, שסיבת הנכות משפיעה על גובה התמיכה יותר מאשר מידת הנוקקות לסיוע.

הפרק על "ביטחונם הסוציאלי של מובטלים" מציג בפירוט את ההיסטוריה של תוכנית זו, שהיתה, ומוסיפה להיות, שנויה במחלוקת יותר מכל תוכנית אחרת של ביטוח סוציאלי. לא במקרה זוהי אחת התוכניות האחרונות שנוספו למערך הביטוח הלאומי, וזו גם התוכנית שעברה, בזמן הקצר יחסית שחלף מאז נחקק חוק ביטוח אבטלה, שינויים רבים ביותר, שינויים המבטאים את האמביוולנטיות של קובעי המדיניות, התקשורת והציבור כלפי תוכנית המעניקה הכנסה, ולו גם זמנית, למי שאינם עובדים.

הפרק העוסק בביטחונם הסוציאלי של משפחות עם ילדים עוסק בביטוח אימהות, בקצבאות ילדים ובסיוע למשפחות חד-הוריות. בפרק זה המחבר מתאר את העליות והמורדות בסיוע למשפחות "ברוכות" ילדים, ומנסה להסביר את שיעורי העוני הגבוהים בקרב משפחות אלה.

לאחר ארבעת הפרקים המוקדשים לסיכונים העיקריים מגיע תורו של פרק שכותרתו "רשת הביטחון". זו כותרת מוזרה במקצת, בספר שכליכולו מוקדש לרשת הביטחון שהתוכניות להבטחת הכנסה אמורות לספק. למעשה פרק זה עוסק בקצבאות הסעד שהפכו להיות, בתחילת שנות ה-80, גמלאות הבטחת הכנסה. גמלאות אלה

מיועדות היום לאוכלוסייה שיווית, שלא נמצא פתרון למצוקתה בתוכניות הייחודיות שנסקרו בפרקים הקודמים. פרק זה מתאר את הטרנספורמציה שעברה מערכת הסעד מאז הקמת המדינה עד חוק הבטחת הכנסה בשנת 1980, טרנספורמציה שנגרמה בעיקר עקב התפתחות התוכניות הביטוחיות והקטגוריאליזם שתוארו בפרקים הקודמים, ואשר הוציאו את מרבית האוכלוסייה הנזקקת (הקשישים, הנכים, המובטלים ומשפחות מרובות ילדים) ממערכת הסעד. תוכניות אלה קבעו גם סטנדרטים שהוחלו במשך הזמן גם על התוכנית השיווית.

הספר מסתיים בפרק על מגמות כלליות בביטחון הסוציאלי בישראל. פרק זה מספק לנו ניתוח משווה של ההוצאה הכוללת על ביטחון סוציאלי בישראל ובארצות אחרות, סוקר התפתחות על-פני זמן של הדפוסים השונים של הבטחת הכנסה, ומעריך את המידה שבה מושגות המטרות של המערכת, כפי שהוגדרו בפרק הראשון. תפיסתו של גל את מגמות ההתפתחות של מערכת הביטחון הסוציאלי בישראל דומה לזו של דורון וקרמר, ושונה מזו של אביזוהר. זה האחרון העריך את מערכת הביטחון הסוציאלי לקראת סוף שנות ה-70 כשלמה, אם גם לא מושלמת. ספרו התפרסם בשנת 1978, ועד אז כללה מערכת הביטחון הסוציאלי כמעט את כל התוכניות הנחוצות כדי להבטיח יחידים ומשפחות מסיכונים מוכרים להכנסתם. חוק הבטחת הכנסה היה בתהליכי חקיקה מתקדמים, ולהערכתו של אביזוהר לא נדרשו חוקים נוספים כדי להבטיח את תושבי מדינת ישראל בפני העדר הכנסה. גישה זו באה לידי ביטוי בשם שהוא נתן לספרו, "כסף לכל", ובמשפט המסיים ומסכם את הספר: "השלמת מערכת הביטחון הסוציאלי הישג גדול הוא – ומקור לדאגה." (אביזוהר, 1978, עמ' 172).

עשרים ושבע שנים מאוחר יותר גל מציע הערכה שונה של מה שקרה במעבר משנות ה-70 לשנות ה-80. את שנות ה-80 הוא מתאר כשנים של קיפאון ונסיגה, שבהן "חוקים חדשים כמעט לא נחקקו ולא פותחו תוכניות רווחה משמעותיות נוספות." (עמ' 33). כאן באה לידי ביטוי תפיסת מערכת השירותים להבטחת הכנסה כמערכת דינמית, שלעולם אינה שלמה, וברגע שלא נוספות לה תוכניות חדשות היא במצב של "קיפאון ונסיגה".

על כותב שורות אלה מקובלת יותר גישה האומרת שבנקודה כלשהי יש לראות את המערכת כשלמה, ומנקודה זו ואילך נחוץ לייצב את גבולותיה – להילחם בצמצום או בשחיקה של קצבאות, ויחד עם זאת להתמודד עם "סיכונים מוסריים", דהיינו עם השפעות לא רצויות על מוטיבציה והתנהגות של יחידים. הסיכונים המוסריים רלוונטיים במיוחד לתוכניות כמו ביטוח אבטלה וגמלאות הבטחת הכנסה, אך קיימים גם בתוכניות אחרות. ואכן, גל נותן מקום ראוי לדיון ב"מלכודת העוני". הוא מראה, שמצבם של מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה, שינסו לצאת ממעגל הנזקקות ולהתפרנס מעבודה, יורע בשל הפסד גמלאות וזכויות נלוות. לשון אחר, על תוספת הכנסה

מעבודה יושת מס בשיעורים של יותר מ-100 אחוזים. גל מיטיב לתאר את הבעיה, אך אינו מציע לה פתרון, וחבל שכך. עדיף היה שאקדמאים המחויבים לרעיון של ביטחון סוציאלי יציעו דרכים להתמודד עם מגבלותיהן של התוכניות השונות, ולא יותירו מלאכה זו למי ששואפים לצמצומה של מדינת הרווחה.

הופעת ספרו של גל בעת הזאת היא סיבה למסיבה. ראשית, משום שמידע עדכני על מערכת הביטחון הסוציאלי הוא חיוני בתור בסיס לדיון בהצעות הצעות ועולות חדשות לבקרים ל"רפורמות" במערכת, להחמרת קריטריונים ולצמצום המשאבים המושקעים בה. שנית, משום שהספר מעלה סוגיות חשובות, ועשוי לשמש נקודת מוצא טובה לדיונים על מדיניות, ושלישית, משום שהספר ידידותי לקורא, כתוב וערוך היטב, ומתבסס על רשימת מקורות מרשימה ביותר. הוא מומלץ הן כספר לימוד לסטודנטים בעבודה סוציאלית ובמקצועות קרובים, והן כספר עיון לכל מי שיש לו עניין בסוגיות של מדיניות חברתית.

ביבליוגרפיה

אביוהר, מ' (1978). כסף לכל: התפתחות הביטחון הסוציאלי בישראל. תל-אביב: ריב.
 דורון א', קרמר ר"מ (1992). מדינת הרווחה בישראל. תל-אביב: עם עובד.

לב ויגוצקי (2004). למידה בהקשר החברתי: התפתחות התהליכים הפסיכולוגיים הגבוהים. בעריכת מיכל צלרמייאר ואלכס קוזולין. הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית אדום כהה, סדרת קו אדום. 240 עמודים.
 סקרה: נורית פלד-אלחנן*.

הספר הזה כולל שני חלקים המציגים זוויות שונות של התפתחות המושגית והלשונית של ילדים, התפתחות הסימול והדרך מסימול, שכולל החוויית תנועות, ציור ושרבוט, עד לכתיבה, התפתחות הקשב והזכירה, והתפתחות מושגית גבוהה, או מה שניתן לכנות בשם התפתחות אינטלקטואלית, הכוללת זכירה רצונית וקשב רצוני. ויגוצקי מבחין בין התפתחות ספונטנית של מושגים – זו הנעשית בתהליך הלמידה בבית, והיא "טבעית" במובן זה שהיא נעשית תוך-כדי פעילויות רלוונטיות ונסיבתיות, בהדרגה ובאופן "שוליתית" – ילדים לומדים לאט מה שהוריהם עושים – ובין התפתחות מושגית גבוהה הנעשית באופן מלאכותי ומרוכז בבית-הספר.

---

* ד"ר נורית פלד-אלחנן מלמדת חינוך לשוני בבית-הספר לחינוך של אוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטה העברית בירושלים וגם במכללת דוד ילין. עיקר התמחותה בהתפתחות כתיבה של ילדים, בדיאלוג הבית-ספרי ובניתוח הטקסט הלימודי.

בספר מודגשת החשיבות של המסגרת החברתית ושל היחסים החברתיים שהתפתחויות אלה מתרחשות בהם. גם בבית וגם בבית-הספר המקור והכוח המניע של ההתפתחות המושגית הם היחסים החברתיים עם המבוגרים שיודעים יותר, זאת אומרת הדיאלוג הלימודי. מחקריו של ויגוצקי, כמו מחקרים שנעשו בתרבויות אחרות, מוכיחים, שהורים הם המורים הטובים ביותר, שכן הם יודעים, מתוקף היותם הורים, כיצד לבנות את תהליך הלמידה, מתי לעזור ומתי להרפות, מתי למשוך וכמה למשוך את ילדם קדימה, אל שלב ההתפתחות הבא שלו, שויגוצקי מגדירו כ"אזור ההתפתחות הקרובה". ויגוצקי טוען, שכל למידה נעשית פעמיים: קודם בתהליך חברתי שקודם להתפתחות הקוגניטיבית, ואחר כך כתהליך פנימי. מה שהילד עושה היום עם מבוגר שיודע יותר הוא יעשה מחר בעצמו. הילד לומד כשהוא מפנים את הדיאלוג עם מורתו, ודיאלוג זה הוא המאפשר את ההתפתחות המנטלית הגבוהה, היינו, את התפתחות המושג. הדיאלוג הלימודי הוא בעיני ויגוצקי לבלבה של ההוראה, שכן שאלות המורה והדרכתו הן היכולות להניע את התלמיד לרתום את רצונו, את זיכרונו, את הקשב ואת הידע שלו להתפתחות אינטלקטואלית או להתפתחות מנטלית גבוהה ומכוונת. התפתחות כזאת פירושה רתימה רצונית של זיכרון, קשב וידע קודם למטרות לימודיות מסוימות, תהליך שהחוקרים ברייטר וסקרדמליה (1996) מכנים בשם "חיפוש מודרך יעדים בזיכרון".

ספר זה חובר לספר שיצא לאור בשנת 2003 בהוצאת ת"ל, בתרגומה של אנה וקסלר, ומכיל חלק מן המאמרים שצוינו לעיל, בתוספת מאמרים בנושאי החינוך המיוחד והפסיכולוגיה. שני הספרים ערוכים בידי אלכס קוואלין והתרגום בשניהם נהיר וקריא מאוד (בספר שלפנינו לא צוין שם המתרגם).

רעיונותיו של ויגוצקי מתקשים לחדור לשיח החינוכי הרשמי, שעדיין עסוק בבחינות אחידות ובקביעת אמות-מידה חיצוניות ליכולתם של ילדים, לעתים ללא קשר ליכולותיהם האמיתיות. מורים, או מערכת חינוך, המסתפקים במבחנים אחידים, משולים בעיני ויגוצקי לגנן הגרוע, זה שניגש לפרדס וקוטף את הפירות הבשלים בלי לשים לב לפירות שכמעט הבשילו או לאלה שטרם הבשילו, ובלי והתייחס לפוטנציאל של העץ להניב פרי בעתיד. הגנן הטוב הוא זה הבודק כל עץ ועץ ומחפש את הפוטנציאל שלו לתת פרי. היום, כשבחינות אחידות, הישגים מצופים אחידים והשלטת שיח אחיד על כל המורים מאיימים להשתלט על ההוראה, כתביו של ויגוצקי יכולים להועיל מאוד למורים בהגנה על הדיאלוג הלימודי שנדחק מפני השיח המינהלי.

על-פי ויגוצקי, רק במפגש לימודי-דיאלוגי המורה יכול לגלות את אזור ההתפתחות הקרובה של התלמיד. ויגוצקי טוען, ששני ילדים, שציוניהם במבחן אחיד עשויים להיות זהים, יכולים להיות בעלי "גיל שכלי" שונה, שכן הפוטנציאל שלהם שונה. כלומר, אזור ההתפתחות הקרובה של האחד אחר מזה של השני. אזור זה הוא המקום

שאליו הילד יכול להגיע רק בעזרת המורה או ההורה. הבחינה האמיתית היא אפוא להעמיד בפני התלמיד בעיה ולראות כיצד הוא פותר אותה בעזרת מבוגר שידוע יותר. בעבודתי עם מורות נתקלתי לא אחת במקרים שבהם אובחנו ילדים כלא-קוראים, או כבעלי "רמת קריאות נמוכה", ובשיחה אישית עם המורה הסתבר שהם קוראים בבית, עם ההורים, עם חברים או עם סבא וסבתא. מקרים כאלה מחזקים את טענתו של ויגוצקי בדבר חשיבות הפן החברתי של העשייה הלימודית האוריינית.

ויגוצקי טוען עוד, שההתפתחות המושגית או האוריינית, אינה הייררכית, שאין שלב אחד מבטל את קודמו. הוא מדמה את ההתפתחות המושגית להרחבתה של ערכת כלים: מושגים חדשים נוספים אל מושגים קודמים ומרחיבים את ערכת הכלים שבאמצעותה הילד מייצר משמעות לעולם הסובב אותו. ההתפתחות יכולה להתרחש באלפית השנייה או במשך חודשים רבים.

כדוגמה לדיאלוג לימודי הממחיש את טענותיו של ויגוצקי, אביא שיחה בין מורת-עזר לתלמידה בכיתה ב (פלד-אלחנן, 2002):

המורה שואלת את הילדה שאלות הבנה בעקבות קריאת טקסט על מערכת העיכול, שגלמד בכיתה.

מורה: מהי מערכת העיכול לדעתך?

תלמידה: אנחנו לועסים את האוכל שיהיה קטן ולא ייתקע בגרון, אחר כך הוא נכנס לגרון ואנחנו בולעים אותו ואחר כך לתוך הבטן. מן הבטן הכל מה שלא טוב יוצא בשירותים, כל הלכלוך יוצא כדי שנהיה בריאים.

מורה: מניין את יודעת את כל זה? למדת בבית-הספר?

תלמידה: לא. את שאלת ופתאום חשבתי עכשיו על זה. אף פעם לא חשבתי, אבל עכשיו אני חושבת על זה וזה נראה לי כך.

מורה: אז מה זה עיכול?

תלמידה: עיכול זה להקל על אימא, לעזור לה כי היא עובדת קשה בבית.

מורה: מה קורה לאוכל?

תלמידה: הוא הופך למיץ, כמו מים רק בצבעים אחרים. נוזל.

בדוגמה זו רואים כיצד המורה מנסה להוביל את הילדה לשיח הנכון ולדרך חשיבה אוריינית: מעולם של חוויות ממשיות לעולם של מושגים, מסיפור על מסעותיו של האוכל להגדרה. המפגש של הילדה עם הידע מתאפשר, כפי שהיא מעידה בעצמה, באמצעות שאלות המורה, שכן אלה גורמות לה לחשוב על הקשרים שבין הדברים. במפגש הראשון היא אינה נעזרת בטקסט, אלא בעולם המושגים הטבעיים שלה, וחוזרת לצורת הנרטיב המוכרת לה ושבה היא מורגלת לתאר את חוויות החיים. הילדה, שמעולם לא למדה את הנושא בדרך שלמדה אותו במפגש זה,

אינה מתנסחת כפי שהיה אולי מצופה ממנה – בדרך של הסבר מדעי לא מהוקשר (decontextualized), למשל: מערכת העיכול מורכבת מ... ומשמשת ל... וכו'. אבל בכל זאת היא עושה דבר מה שלדבריה מעולם לא עשתה קודם: היא מוצאת קשרים של סיבה ושל תכלית בין דברים שלא חשבה עליהם מעולם. כבר בתשובה האחרונה היא עושה כברת דרך נוספת, מתיאור מהוקשר לחוויה הממשית להגדרה פורמלית, כלומר מ"מיץ" ל"נוזל" – ממושג קונקרטי המעוגן בחוויה הממשית למושג מדעי ולהסבר המעוגן בחוויה הלשונית. אלה למעשה דרישות הנושא. ניתן לומר, שבתוך המפגש הקצר הזה התרחשה אצל הילדה התפתחות מושגית: היא למדה לדבר על נושא חדש בכלים הנכונים, או בשיח הנכון. הדבר נעשה בשלבים ובדרך של ניסוי וטעייה מצד המורה שחיפשה למעשה את טווח ההתפתחות הקרובה של הילדה. כאשר הציגה המורה שאלה מופשטת וכללית מדיי, "אז מה זה עיכול?", היא לא הצליחה לכוון את הילדה אל ההגדרה המתאימה, אף-על-פי שתשובתה "עיכול זה X" מעידה על כך שהגדרות אינן זרות לה לגמרי. המורה שאלה "מה קורה לאוכל?" ושאלה זו סללה את הדרך להגדרה הנכונה.

המשך השיחה, יומיים לאחר מכן, ממחיש טענה אחרת של ויגוצקי, על-פיה ילדים מפנימים מה שעשו עם מוריהם. בהודמנות זו הציגה המורה שאלה שכבר שאלה קודם לכן: מה זה אנרגיה? בפגישה הראשונה ענתה הילדה על אותה שאלה: "אנרגיה זה כשמישהו רגיש לאוכל מסוים, יש לו פצעים וזה עושה אותו חולה, אסור לו לאכול את האוכל". הקשר הצלילי שעשתה בין אנרגיה לאנרגיה לא היה אקראי: היא קישרה את המילה לנושא המדובר – אוכל ועיכול, ולהקשר שכבר התנסתה בו – קשרים סיבתיים בין אוכל ובין כל מיני תהליכים שקורים לאדם, אבל היא לא קישרה את השאלה להקשר הלשוני או להגדרה. היא חיפשה את התשובה בידע שכבר היה לה מעולמה הקודם, ולא בידע החדש, שמקורו בטקסט ולא בחיים. לאחר המפגש היא הפנימה את מה שלמדה, עיבדה את החומר החדש, ערכת הכלים הלשונית והמושגית שלה התרחבה בעקבות העיבוד שעשתה להתנסות הראשונה, וכשנשאלה אותה שאלה בפגישה השנייה היא פנתה אל הטקסט לצורך התשובה והשיבה: "אנרגיה זה כוח לעשות דברים".

במקרה זה ראינו, שחלק מן ההתפתחות התרחש תוך שניות (המעבר מ"מיץ רק בצבעים אחרים" ל"נוזל") וחלקו התרחש בימים שעברו בין הפגישות, שבהם הפנימה הילדה את מה שלמדה במפגש עם המורה. המורה הצליחה אפוא למשוך אותה אל אזור ההתפתחות הקרובה שלה, באמצעות שאלות-פיגומים בדיאלוג אישי. הילדה עברה ממערכת המושגים הקונקרטיים, שלמדה באופן ספונטני בחיים, אל עולם המושגים הגבוהים, המלאכותיים והמופשטים, של הידע המדעי.

ויגוצקי מביא דוגמה, שבה הוא מבחין בין מושגים קונקרטיים הנלמדים בדרך ספונטנית ובין מושגים מופשטים הנלמדים בדרך מלאכותית בבית-הספר. בניסוי שבו

שאלו ילדים רוסיים בני 7 מהו סוציאליזם. הם ידעו להגדיר את המושג, אבל לא ידעו מה אפשר לעשות בו. לעומת זאת, כשביקשו מהם להגיד אמא או אח, הם לא ידעו להגדיר את המושגים, אך ידעו היטב למה הם משמשים. כאמור, התפתחות השפה והמושג אצל ילדים נעשית בדרך של הרחבת ערכת הכלים המושגית שלהם.

במאמר "הפרה-היסטוריה של השפה הכתובה" (פרק 8, עמ' 145) מתאר ויגוצקי את התפתחות הסימול: כיצד ילדים עוברים מדיבור לכתיבה או מציור לכתיבה. לטענתו, תוך מספר מועט של שנים הילדים עוברים את כל השלבים של התפתחות הסימול של האדם מראשיתו: מהחווית תנועות לייצוג התנועות הללו בציור, משם לציור אובייקטים ולשרבוט, שהוא כתב מומצא, אך דומה בהחלט לשפה הכתובה, ומשם בהדרגה לרכישת מערכת הכתיבה השרירותית המקובלת. כל השלבים הללו מלווים בדיבור. תחילה, אומר ויגוצקי, הדיבור הוא חברתי, חיצוני, נעשה בקול רם, וכשהילד מדבר אל עצמו תוך-כדי משחק הוא למעשה מפתם את קול המבוגרים (כמו בובה שמדברת מבטנו של שחקן), כלומר הוא מדבר אל עצמו או אל צעצועיו או אל מחברתו בקולם של המבוגרים. למשל: "לוקחים את הפאזל הזה, שמים אותו פה..." דיבור זה מסייע לילדים גם בגיל מבוגר יותר, לדוגמה: "שבע לחלק לשתיים. מה הכי קרוב לשבע מלמטה? שש, אז זה שלוש, זוכרים אחד..." וכו'. עם הפיכת הכתיבה למערכת הסימול מן הדרגה הראשונה, הדיבור הזה מופנם ונהפך לדיבור פנימי, שהוא ה"מחשבות" שלנו. ויגוצקי מדגיש, התפתחות זו איננה הייררכית, כלומר הכתיבה אינה "טובה" או "מתקדמת" יותר מן הציור, למשל, אלא היא משמשת לפונקציות אחרות שהילד צריך למלא, ושהן אין הציור מתאים. לפיכך, דרכן של מורות להניא ילדים מן הציור ולהתרכז רק בכתיבה כחלק מניסיון לקדםם, עשויה לחבל בהתפתחות, ולא להאיץ אותה. לסיכום, נראה לי שככל שירבו קוראיו וחסידיו של ויגוצקי כן ייצאו התלמידים והמורים נשכרים, שכן חשיבותו של הדיאלוג ביניהם תלך ותגדל עד שאולי, יום אחד, תכיר גם מערכת החינוך הרשמית, שאין כמו דיאלוג זה כדי לקדם ילדים, שאין כמו המורים מבחינת היכולת לנהל את הדיאלוג הזה, ואז תיתן לדיאלוג הלימודי, הייחודי, מקום של כבוד בהכשרת המורים, על חשבון מבחנים ארציים ומחוזיים, שווים לכל ילד, העומדים כמכשול בדרך ההתפתחות המנטלית הגבוהה.

ביבליוגרפיה

- בלום קולקה, ש', וייצמן, א' (עורכות). ילדים מדברים: אוריינות שיח בסוגות של השפה הדבורה. אוריינות: חקר, עיון ומעש. גיליון מיוחד. באר שבע: הוצאת מכללת קיי ואוניברסיטת באר שבע.
- ברייטר, ק', סקרדמליה, מ' (1996). משיחה לחיבור. בתוך פלד, נ', ולדן, צ' (עורכות). דרכים לאוריינות חלק א: מדיבור לכתיבה (עמ' 225-263). ירושלים: הוצאת כרמל.
- ויגוצקי, ל' (2003). מחשבה ותרבות. עורכים: אלכס קוולין וגבריאלה עילם. תרגום מרוסית:

אנה וקסלר. ירושלים: הוצאת ת"ל משרד החינוך ומכון ברנקו וייס לטיפוח החשיבה. פלד־אלחנן, נ' (2002). ללמד פירושו לדבר עם ילדים. סקריפט 3 (4), 186-147.

אורי רם (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל־אביב, ג'יהאד בירושלים. תל־אביב: רסלינג, (פטיש), סדרת מקור לביקורת התרבות. עמ' 266.

סקר: אלעזר לשם.*

בספר זה, שחלקים ממנו פורסמו כמאמרים נפרדים במהלך שנות ה־90, כינס הסוציולוג אורי רם את פרי עבודתו המדעית בעשור שחלף, תוך ניסיון להציג "מסגרת פרשנית כוללת לניתוח החברה הישראלית כיום, תוך התייחסות הן לייחודה הפנימי והן להשפעות עליה שמקורן בתהליכים עולמיים." (עמ' 7). פרשנות זו מגיעה מן הקוטב הרדיקלי של השיח הסוציולוגי בישראל והיא מאתגרת את הניתוח החברתי ברמת המקרו מפרספקטיבה פוסט־מרקסיסטית. החוקר בוחן את החברה הישראלית ואת השינויים החלים בה מאז שנות ה־80 בתחומי הכלכלה, החברה, התרבות והפוליטיקה, בכלים הלקוחים מן הפרדיגמה התיאורטית הדיאלקטית לגלובליזציה, תוך הצגת המקרה הישראלי כמקרה בוחן בתהליכים הכלל־עולמיים של "גלוקליזציה" (צירוף של global, עולמי, ושל local, מקומי). "והו הכינוי למצב הפוסט־מודרני החדש המתהווה בשלהי המאה העשרים ובתחילת המאה העשרים ואחת, שבו מגמות עולמיות ומגמות מקומיות, בשילובן הניגודי, מחלישות את יחידת הארגון והזהות המרכזית של המצב המודרני הקודם, היינו מדינת הלאום, ויוצרות זירה גלוקלית־גלובלית־לוקאלית חדשה. המגמות הגלובליות הן מגמות העל השוחקות את מדינת הלאום מ'למעלה' מצד מערכות על־לאומיות טכנולוגיות, פיננסיות, תקשורתיות, גושיות מסחריות; המגמות הלוקליות הן מגמות הנגד השוחקות את מדינת הלאום מ'למטה' מצד הזדהויות תת־לאומיות אתניות, דתיות, גזעיות, לאומניות אזוריות ותרבותיות אחרות." (עמ' 13).

המחבר פורש את טיעונו על־פני שמונה פרקים המתייחסים לגלובליזציה ולהיבטיה השונים בחברה הישראלית (גלובליזציה, פוסט־פורדיזציה, אמריקניזציה, מקדונלדיזציה, פוסט־מודרניזציה, פוסט־ציוניזציה, גלוקליזציה).

בתהליך ההוכחה של טיעונו, בפרקיו השונים של הספר, המחבר נעזר במגוון מרשים של מקורות מדעיים, עיתונאיים וספרותיים על החברה הישראלית, מעבר

* פרופסור אלעזר לשם, סוציולוג, מרצה בבית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. ספרו (יחד עם דורית רוארסטרואר), שנות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש, נסקר במדור זה ב"ביטחון סוציאלי" מס' 65 (מארס 2004).

לבקיאות מרשימה שהוא מפגין בספרות הבינלאומית המקצועית בתחום הגלובליזציה. יחד עם זאת, לא אחת תוך-כדי הקריאה המרתקת, המשולבת בהדגמות והמחשות לא מעטות, עולה תחושה של סלקציה בין החוקרים בשדה הישראלי של הסוציולוגיה שהמחבר מעדיף להתייחס אליהם. לא אחת, גם הקשר בין הניתוח ובין מסקנותיו הנחרצות והדיכוטומיות בכל אחד מן הפרקים מעורר תמיהה. רק בדיון במערכת הפוליטית בישראל (פרק 8) המחבר מרשה לעצמו לציין, בקשר למוקדים החלופיים של הזהות הקולקטיבית בישראל היום, שאפיוני הטיפולוגיה שהוא מציג מתקיימים במלואם "באופן בוטה ומובהק" (עמ' 194) רק בקצה המרוחק שלה. ניתן להניח, שמאפיין זה של הכתיבה נובע לא אחת ממעורבותו הרגשית והאידיאולוגית של הכותב בהערכת התהליכים שהוא מנתח. מעורבות זו בולטת באופן ברור בפרקיו השונים של הספר, והמחבר אף מצהיר עליהם במפורש, על-מנת להזהיר או לאתגר את הקורא. לקוראים נכונה גם התמודדות לא פשוטה עם שפתו המורכבת של הכותב, המשובצת למכביר בביטויים מקצועיים. דוגמה שכחה למדיי לכך ישמש המשפט הזה: "אחת ההשתמעויות של משבר הרפרזנטציה הזה הוא התערערותן של סוציוגרפיות והיסטוריוגרפיות לאומיות קונבנציונליות (היינו פונקציונליסטיות, קונצנסואליות, טלאולוגיות, לינאריות, הומוגניות, טריומפיאליות וכיו"ב) והיווצרותם של נרטיבים חלופיים..." (עמ' 148).

ואף-על-פי כן, הקריאה בספר מומלצת לכל העוסקים בחברה הישראלית על היבטיה השונים, כולל לעוסקים בתחום הרווחה, הזוכה בספר זה להדגשה מיוחדת.

Dominelli, L. (2004). *Social work: Theory and practice for a changing profession*. Malden, Mass.: Polity Press. 300 pages.

סקר: דוד בר-גל.*

ימיו של מקצוע העבודה הסוציאלית כעיסוק שנלמד באוניברסיטה ולרשותו נזקפים נכסים של ידע, מחקר ולגיטימציה חברתיים, אינם מגיעים אפילו למאה שנים. הדין-וחשבון המפורסם של אברהם פלקסנר (1915), אשר נקרא באמצעות ועדה להכריע: "האם העבודה הסוציאלית היא פרופסיה?" מצא, שהיא חסרה טכנולוגיה של התערבות הניתנת להעברה ולהוראה. אחד הליקויים, אשר על-פי פלקסנר פוגעים במקצועיותה, הוא היותה יותר מדי רחבה בגבולותיה ובהגדרתה, וגם שהיא לוקה בהגדרת מטרות

---

* דוד בר-גל הוא פרופסור בבית-הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הטיפול. "תחומי העיסוק של העבודה הסוציאלית הם כה רבים ומגוונים, עד שלא ניתן לנסח דיסציפלינה חינוכית מוגדרת." (עמ' 588). יתר על כן, פלקסנר מעלה את השאלה הנוקבת האם העובדים הסוציאליים הם בעלי מקצוע בזכות עצמם, או שעבודתם היא בעיקר תיווך (mediation).

כידוע, העבודה הסוציאלית באמריקה צמחה מתוך שני מקורות ראשיים של התנדבות: בתי ההתיישבות (Settlement Houses) ואגודות הצדקה (Charity Organization Societies). הראשונים תפסו את תפקידם בעיקר כהתערבות סביבתית וקהילתית למען יחידים ומשפחות במצוקה, ואילו האחרונים התרכזו בטיפול פרטני ביחידים ובמשפחות, כשהדגש בעבודתם הושם על הדינמיקה התוך-אישית והתוך-משפחתית. כזכור, האידיאולוגיה השלטת בשנים הללו היתה ספוגה פעמים רבות אלמנטים של דרוויניזם חברתי ותפיסה דתית פרוטסטנטית, שראתה בכישלון של העניים והבלתי מסתגלים לחברה מעין "חוק טבע", או גזרה משמים. לאמיתו של דבר, הנוקקים לטיפול הסוציאלי היו קורבנות המהפכה התעשייתית, שעקרה משפחות מאמצעי הייצור שהיו מרוכזים קודם לכן במבנים משפחתיים וקהילתיים סולידריים, וקלעה אותם למצב של פועלים מנוכרים בקווי ייצור בתעשיות האריגה, הכימיקלים והפלדה בפרברי הערים. רבים לא עמדו בדרישות הפיזיות והמנטליות הקשות וכשלו יחד עם משפחותיהם. גם אלה שעבדו, עבודתם נעשתה בתנאים קשים וללא זכויות מינימליות לביטחון, להגנה ולזמני מנוחה. אלה הושגו רק בתחילת המאה ה-20 עם התארגנות העובדים באיגודים מקצועיים והפעלתם של אמצעי מיקוח, לעתים מיליטנטיים מאוד, כדי להשיג זכויות לעובדים. המהפכה התעשייתית ומחיריה הכלכליים, החברתיים והאישיים, היא שהיתה אחד הזרזים להתפתחות האקדמית של מקצוע העבודה הסוציאלית.

לנה דומיננטי, מחברת הספר שלפנינו, אולי בלי שהתכוונה לכך, וגם אין הדבר יותר מאשר נרמז, מתארת את מצב העבודה הסוציאלית היום כמקצוע עובר תמורות חשובות ביותר בעקבות מהפיכת הגלובליזציה ומחיריה הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים. מעין מהדורה מודרנית של המהפכה התעשייתית. בספר זה, על-פי הצהרת המחברת, היא מבקשת לבחון את העבודה הסוציאלית "הן כאמנות של האפשרי והן כמדע שמטרתו ליצור עתיד טוב יותר ואשר מסתמך על מחקר אמפירי, ידע חווייתי (למשל, ידע הבא מפי בעלי המצוקה עצמה כמו חברי קבוצות לעזרה עצמית), כמו גם על ידע המצטבר בעבודת הפרקטיקה (practice wisdom). כל זאת כדי לשקול כיצד תוכל העבודה הסוציאלית להיענות בצורה הולמת ודחופה לבעיות החברתיות, אשר שולטות ברמה המקומית, הלאומית והבינלאומית..." (עמ' 8). האם פורעת המחברת את "השטרות" התיאורטיים והערכיים שהיא מתחייבת להם? נפרוש בפני הקורא את תכני הפרקים השונים, ואז נחזור ונדון בשאלות של

יכולת העבודה הסוציאלית, שמטרתה העיקרית, אליבא דדומינלי, היא "להגשים צדק חברתי ברמות המקומיות הלאומיות והבינלאומיות." (עמ' 9).

הספר של דומינלי מחזיק 300 עמודים, כולל ביבליוגרפיה מעודכנת ואינדקס מפורט. בספר יש תשעה פרקים. המבוא לספר (הפרק הראשון) מציג את הסוגיות העיקריות שהמחברת מבקשת להתייחס אליהן בהמשך. היא מתארת בפירוט את התמורות הגלובליות בתחום הכלכלי ובהשתלטות האתוס הקפיטליסטי על התפיסות הניהוליות, החברתיות ואף הטיפוליות. הפרק נפתח בציטוט: "עבודה סוציאלית היא מקצוע מוטד/סובל וגורם סבל/טרדה לאחרים." (עמ' 1). המחברת מזכירה את העובדה, ש"מעמדו של המקצוע בפרוס המאה ה-21 הוא מאוד שנוי במחלוקת. והאתגר למבנה ולמטרות מקצועיות אלה מקורו בכמה גורמים: קובעי מדיניות אשר נואשו מיכולת המקצוע לפתור בעיות חברתיות ולהיענות לצורכי בני-אדם; אנשי מקצוע אחרים, במיוחד אלה מתחום בריאות הנפש, אשר מוצאים בעובדים סוציאליים מתחרים עמהם על תחום מחיה מקצועי; פונים אשר מתלוננים על יחסם של עובדים סוציאליים שהוא כופה ולוחץ; מנהלים אשר מנסים להגביל אוטונומיה מקצועית של עובדים; עובדים מקצועיים המנסים לספק טיפול ברמה גבוהה בארגונים ללא משאבים ובמעמסת פונים בלתי אפשרית ומחנכים בעבודה סוציאלית אשר נאבקים לספק תיאוריה הולמת למקצוע אשר מתמודד בתנאים דרשניים של סביבה שמסימניה הבולטים היא הגלובליזציה." (עמ' 1). על-פי דומינלי, העבודה הסוציאלית נמצאת במשבר של אמון, בהיותה מותקפת מצד רשויות רבות כל כך. לאור כל זאת עליה להעריך את מטרותיה ואת שיטותיה. במציאות הבריטית שהיא מתייחסת אליה. דומינלי מצרה על העובדה, שהמונח "עבודה סוציאלית" הולך ונעלם ובמקומו מופיע המונח "טיפול סוציאלי" (social care). היא מתארת את השינויים שהתרחשו בתרבות ארגוני השירות והטיפול ואת מנהליהם של ארגונים חברתיים שאימצו את גישת העסקים, המדגישה התייעלות מתמדת, מדידת תוצאות, ועבודה בסרט נע, עקרונות שמקורם בתעשיית המכוניות (Fordist Principles). כמו-כן היא מלינה על ההשתלטות של הגישה האמפירית הפוזיטיביסטית ביצירה ובקידוד של ידע למטרות טיפול והתערבות, מה שקרוי "Evidence-Based Practice" (Rosen & Proctor, 2003). דומינלי מתנגדת לצמצום הגדרת מקור הידע כנובע ממחקר אמפירי פוזיטיביסטי בלבד והיא מזכירה את הביקורת נגד גישה יחידה ומוטה זו. היא מציעה לעובדים הסוציאליים לשאוב מן "המעיינות הצלולים" של ידע חווייתי, מן הניסיון הקליני ומן הנרטיבים הדומיננטיים של פונים וקהילות, שבהם נמסכים גם מסרים של כוח ופוליטיקה. אלה לא פחות רלוונטיים לטיפול ולשינוי חברתי מאשר ידע שנאסף בדרכים מדעיות, נייטרליות וסטנדרטיות, החפות מכל הקשר רלוונטי.

בתחום המדיניות החברתית דומינלי מבכה את היעלמות מדינת הרווחה ואת העובדה

שלאורך ההיסטוריה, ועתה, לאור הדומיננטיות של הקפיטליזם הגלובלי, אף ביתר שאת, העובדים הסוציאליים מזוהים עם האוכלוסיות החלשות והנחשלות בחברה המדגישה ערכי עושר והצלחה כלכלית. עם דעיכתה של מדינת הרווחה יחסי-הגומלין בין מקצוע העבודה הסוציאלית ובין המדינה עוברים תמורה. מדובר במציאות חברתית אשר בה תערובת של אמצעי חקיקה, ארגונים פרטיים, ארגונים שלא למטרות רווח והסדרים קהילתיים משפיעים על הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית ואף מחוללים בה שינויים.

פרק רווי מידע, המציג את "האני מאמין" המקצועי של המחברת, מסתיים בקריאה לעבודה הסוציאלית לאמץ גישה כוללנית (Generalist) ולפעול במישורים מן המאקרו (מדיניות) ועד למיקרו (הטיפול ביחידים). היא קוראת לעריכת מחקרים ולבניית בסיס ידע למקצוע במובן הרחב ביותר, תוך הסתמכות על מקורות מגוונים ולא רק זה המדעי הפוזיטיביסטי, והיא תופסת את המקצוע כמשפיע על שינוי חברתי באמצעות החתירה להשגת צדק חברתי.

בפרק השני, "מקצוע בהקשרים משתנים", נדונים שני נושאים. האחד מרחיב ומדגים את קריאתה של המחברת, שנוכרה בפרק הקודם, בדבר הצורך בפעולה מקצועית בשלוש הרמות שבהן העבודה הסוציאלית מתרחשת: ברמת ניסוח המדיניות (מאקרו) ברמת יישום וניהול המדיניות (מזו) וברמת הטיפול ביחידים, משפחות וקבוצות פונים. בהיותה מרצה לעבודה סוציאלית בבריטניה, היא מתבססת בעיקר על דוגמאות מתוך הניסיון הבריטי. הנושא השני סוקר בקצרה את התפתחות העבודה הסוציאלית בבריטניה, תוך התרכזות בשלב הנוכחי: עבודה בתנאי שוק מעורב, כשהדגש המושם בארגונים מספקי השירותים הוא על יעילות ואפקטיביות, פיקוח צמוד על עובדים מקצועיים ודרישה מתמדת מצד ההנהלות לספק שירות/מוצר בעל תוצאות נראות.

בפרק השלישי, "ערכים, אתיקה והעצמה", המחברת חוזרת ומוזכירה את מקומם המרכזי של ערכים בעבודה הסוציאלית. טענתה העיקרית היא, שבחינוך הנוכחי לעבודה סוציאלית הדגש מושם, בעיקר, על ערכים אשר מתבטאים במגע בין העובד הפרטני ובין הפונה הבודד: אמון, סודיות, אי-שיפוטיות, אמפתיה וכדומה. אלא שערכים אלה, לדעת המחברת, לא הביאו לשינוי החברתי הדרוש. הפערים החברתיים רק גדלים והולכים, אי-צדק חברתי באשר לזכויות מהגרים, קשישים ואנשים בעלי צרכים מיוחדים, בולט בכל תחום בחיי המדינה. היא קוראת לחזור לעבודה הקהילתית שעסקה באיגום משאבים וליצירת בריתות בקרב פונים, אנשי מקצוע, מעבידים ונציגים פוליטיים ברמות המקומיות והלאומיות ואפילו הבינלאומיות, כדי להשיג שינויים חברתיים ולהעצים את כוחם של הנזקקים.

ארבעת הפרקים הבאים (הרביעי עד השביעי) מוקדשים לאוכלוסיות נזקקים שלדעת המחברת יש לעבודה סוציאלית מה לתרום למענן: ילדים ומשפחות, קשישים, עבריינים וקהילות.

הפרק השמיני נושא את הכותרת "כיוונים חדשים לעבודה סוציאלית: תלות גומלין, הדדיות, אורחות וצדק חברתי". בפרק זה המחברת מציגה את החזון שלה לעבודה סוציאלית המותאמת לשינויים הכלכליים והחברתיים המתרחשים בעקבות המהפכה הגלובלית והצמצום, עד כדי ביטול לעתים, של הישגי מדינת הרווחה. החזון מתבסס על זכויות היחידים האזרחים, בחברה דמוקרטית, לחיים של כבוד ולמיצוי של זכויותיהם. בחברה דמוקרטית קיימת, לדעת המחברת, תלות הדדית בין קבוצות אזרחים ובין הרשויות. יש להקים בריתות ששותפים להן הפונים, פרטים הנתונים במצוקה ובמצוקות פוטנציאליות, אנשי מקצוע, אנשי מפתח בקהילה ומייצגי שירותים חברתיים. גופים קהילתיים כאלה ייטלו על עצמם את האחריות לדאוג לצורכיהם של חברי הקהילה, וידאגו להעביר את משאלותיהם ואת הצעותיהם לתיקונים ולשינוים בחוק באמצעות חברי הפרלמנט הנבחרים בבחירות אזוריות.

המחברת חווה בתוכניתה עולם שוויוני, שבו מתקיימים יחסים דיאלוגיים בין הפונים ובין העובדים הסוציאליים (ברמת הטיפול הפרטני). הפונים ישולבו בגופי תכנון, ובשדולות הפועלות מול נציגי הממשלה או הרשויות המקומיות, וישתתפו בהקמת מלכ"רים הפועלים לטובת האינטרסים של הקהילה. נימוקיה לשינוי חברתי מתבססים על תפיסתו של מרשל (Marshall, 1970), בדבר זכותו של האזרח בחברה דמוקרטית להיות מכוסה בשלושה תחומים: קיום זכויות פוליטיות (הזכות לבחור ולהיבחר), זכויות אזרחיות וזכויות חברתיות, הממומשות באמצעות מדינת הרווחה. מערכת נוספת של נימוקים לזכויות של אזרחי המדינה ליהנות מבנוסים כלכליים וחברתיים נגזרת, אליבא דדומינלי, מן החובה המוסרית של קיבוצים חברתיים לסייע לאוכלוסיותיהם החלשות. נימוקים אלה מושתקים כמובן תחת רעם קולותיהם של חסידי כוחות השוק החופשי, גישת אי-ההתערבות של הממשלה והצורך לאפשר ל"יד הנעלמה" לפעול את פעולתה הכלכלית המבריא. במסגרת החינוך לעבודה סוציאלית היא מציעה להעלות את רמת המחקר וההוראה בתי-הספר לעבודה סוציאלית. יחד עם זה היא מצביעה על הצורך בגיוון דרכי המחקר ואידיאולוגיות המחקר: פוזיטיביזם בצד גישות נרטיביות, ידע הנאסף מתוך ניסיון ולמידה רפלקטיבית בעקבות יחסים של דיאלוג המתפתחים בין אנשי מקצוע לפונים.

ניכר, שאת הספר כתבה מישהי שהיא בתי-סמכא ומתמצאת ברזי מקצוע העבודה הסוציאלית. לזכותה עומדים מחקר והגות בכמות ובאיכות ראויים לציון בנושאים הנוגעים לרווחה סוציאלית באנגליה. בהיותה הנשיאה לשעבר של ארגון בתי-הספר הבינלאומיים לעבודה סוציאלית היא גם מתמצאת במה שנעשה בארצות אחרות. הקורא את הספר מתרשם הן מן הלהט האנושי והמוסרי שביסוד הצעת חזונה לעבודה סוציאלית הנמצאת בתהליכי שינוי, אך גם מן החרדה והחשש הנמסכים בכתיבתה לגורל הפונים לטיפול בשירותי רווחה ולמעמדו ולעתידו של מקצוע העבודה הסוציאלית.

הקורא הסוקר את הספר אינו יכול להימנע מן המסקנה, שעל-פי ניתוחה של דומינלי הסיכוי להתממשות חזון הברית בין עובדים סוציאליים לקהילות של פונים ואנשי מקצוע אחרים, במטרה לפעול למען רווחתם, אינו כל כך ריאלי. אפילו אם יוגשם חזון זה באופן חלקי ומקומי כהסדרים של אד-הוק, הם אינם מבטיחים פתרון לכרסום המתמיד במעמד העבודה הסוציאלית, ובתפקוד של ארגוני השירות שבמסגרתם היא פועלת. כרסום מתמיד זה מקורו, בעיקר, מחוץ למקצוע העבודה הסוציאלית, אך בחלקו הוא פרי דרך התפקוד של המקצוע והיעדים החברתיים שלו. אשר לגורמים מחוץ למקצוע נראה, שהאידיאולוגיה הניאו-ליברלית וכוחות הגלובליזציה נעשים יותר ויותר דומיננטיים במדינות דמוקרטיות, כולל אלה שנחשבו בעבר מדינות רווחה (בריטניה, ישראל). האמונה של דומינלי, שבמדינה דמוקרטית מודרנית קיימות תלות הדדית והדדיות (reciprocity) בקרב המגזרים השונים בחברה, ובאמצעותם ניתן לחתור להשגת שינוי חברתי, אינה עומדת במבחן המציאות. במדינות אלה גוברות דווקא מגמות האינדיווידואליזם ונטישת ערכים קולקטיביסטיים של סולידריות ואחריות הדדית של חלקי החברה. גם קולם של פילוסופים, אנשי מוסר, אינטלקטואלים וקבוצות אליטה נוספות אינו מהדהד באופן אפקטיבי כדי לשמש שופר לאנשים במצבים חברתיים מובסים. לעומתם עולות באפקטיביות רבה יותר תרועות הניצחון במיזמים הטכנולוגיים והעסקיים בחברה.

גורם חוץ-מקצועי נוסף המכרסם במעמד העבודה הסוציאלית הוא ירידת קרנן של הפרופסיות (דפרופסיונליזציה). על מגמה זו עמדו מספר חוקרים, למשל, פרינט (Print, 1994), בניתוח סוציולוגי של פרופסיות בחברה הגלובלית, והילי ומיגהר (Healy & Meagher, 2004), בתחום העבודה הסוציאלית. הסיבות לירידת קרנן של הפרופסיות הן נגישות פומבית למידע, ירידת קרנה של הסמכות בארגונים ובחברה ועמה גם הסמכות הרפואית והמקצועית, הדגשת זכויות חולים/פונים ועיגנתם בחוקים, ומשפטי נויקין עקב אי-עמידה בסטנדרטים רפואיים (Malpractice). גורם נוסף התורם לדפרופסיונליזציה (ובעקיפין מחליש את הנימוק של דומינלי בדבר הקול המוסרי שצריך להישמע מצד האינטלקטואלים בחברה לטובת החלשים) מזכיר פרינט (Print, 1994), שתיעד תזוזה של אינטלקטואלים ואנשי מקצוע בכיוון של אימוץ ערכים שמרניים. יתר על כן, גם אנשי הפרופסיות נלחמים על מעמדם הכלכלי במערכת הריבודית החדשה הנוצרת בעקבות מגמות הניאו-ליברליזם והשפעתן על המבנה החברתי. מכאן נובעת גם האשמתם של בעלי מקצוע חופשיים בהפניית עורף כלפי קבוצות חלשות בחברה. כזכור, המקצועות נוצרו במקורם מתוך תחושת שליחות וערך גבוה של שירות כלפי הפונים והחברה. היום מושם דגש רב על הכנסה גבוהה בפרופסיות כמו רפואה, משפטים ופסיכולוגיה, וזו נהפכה לאחד מסמלי היוקרה בתרבות מקצועות אלה.

אשר לסיבות לכרסום במעמד העבודה הסוציאלית שמקורן בתוך המקצוע, יש להזכיר את מיעוט המחקר ונדירות השימוש בתיאוריה ובגישה רפלקטיבית בשדה הפרקטיקה (Rosen & Proctor, 2003). כמו־כן ניתן להצביע על העדר בחינות הסמכה, מיעוט דרישות לעדכון ידע מקצועי והשתלטות גישה ביורוקרטית על אנשי המקצוע.

הקריאה בספרה של דומינלי מחזירה את הקורא כמעט מאה שנים אחורה בזמן, לדו"ח של פלקסנר, "האם העבודה הסוציאלית היא פרופסיה?", שבו פתחנו את הסקירה. רבים מן הליקויים שהוא הצביע עליהם ממשיכים לאפיין את המקצוע: גבולות רחבים ותחומי עיסוק רבים ומגוונים. מטרות המקצוע אינן ברורות ומוסכמות, הן על דעת העוסקים בו והן על דעת הפונים, בעלי מקצועות אחרים וביורוקרטים. אולם, אפשר שיש לחיות עם העובדה שבתוך העבודה הסוציאלית, כמעט כמו בימי ייסודה, מתקיימים זה בצד זה שני מודלים של התערבות: הטכני־רציונלי (הרפואי) והחברתי־מסנגר. ספרה של דומינלי מעורר למחשבה בדבר הצורך הדחוף לחשוף אנשי מקצוע וסטודנטים בישראל לזיכוחים אלה הנוגעים בשורש זהותו של המקצוע. גם אם רוב הסטודנטים בוחרים להתמחות בגישה הקלינית־רפואית, עליהם להיות ערים לקיום גישות נוספות: גישת הצדק החברתי (Finn & Jacobson, 2003, למשל), גישות פמיניסטיות, גישות ביקורתיות. ספרה של דומינלי שולח מסר לאנשי המקצוע המתבצרים בצל המודל הפרופסיונלי והמוגן, שהכוחות החברתיים והכלכליים שהם פועלים בתוכם לא יאפשרו להם את שלוות הנפש הזו, אם לא יעשו בדיק בית יסודי במחשבה ובארגון כדי לקדם את פני השינויים הגלובליים, ולעצב מקצוע המותאם לתנאים אלה.

ביבליוגרפיה

- Finn, J. & Jacobson, M. (2003). Just practice: Steps toward a new social work. *Journal of Social Work Education*, 39 (1), 57-78.
- Flexner, A. (1915). Is social work a profession? In *Proceedings of the National Conference of Charities and Correction* (pp. 576-590). Baltimore: Russell Sage.
- Healy, K. & Meagher, G. (2004). The professionalization of social work: Collaborative approaches for achieving professional recognition. *British Journal of Social Work* 34, 243-260.
- Marshall, T. (1970). *Social policy in the twentieth century*. London: Hutchinson.
- Print, S. (1994). *In an age of experts: The changing role of professionals in politics and public life*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Rosen, A & Proctor, E. (Eds.) (2003). *Developing practice guidelines for social work intervention: Issues, methods and research agenda*. New York: Columbia University Press.

Lister, Ruth (2004). *Poverty*. Cambridge, UK: Polity Press. 238 pages.

סקרה: מיכל קרומר־נבו.*

בסדרה "מושגי מפתח" (key concepts) של הוצאת פוליטי הבריטית פרסמה רות ליסטר את ספרה האחרון, המוקדש למושג "עוני". ליסטר היא בעלת ניסיון אישי ומקצועי מגוון והדבר ניכר מאוד גם בכתיבתה. מלבד היותה חוקרת, היא היתה פעילה במשך שנים בארגון מוביל בבריטניה למיגור העוני בקרב ילדים ומשפחות (The Child Poverty Action Group), ובמאבקם של ארגוני נשים למען השגת חירות משפטית וכלכלית לנשים. במהלך השנים הללו היא התנסתה במחקרי פעולה משתפים (Action Research Participatory) עם בני אדם החיים בעוני, ופיתחה מחויבות תיאורית ופוליטית לרעיונות פמיניסטיים וגם לרעיון של שילוב נשים וגברים המצויים בעמדות שוליות, ביחס למרכזי הכוח החברתיים, בהליכי מחקר, כחלק ממימוש מעמדם כאזרחים. הספר אינו מושלם. לעתים הטיעון מתפזר, וקשה לעקוב אחרי הקו המחבר בין הדוגמאות הרבות והציטוטים הרבים המופיעים בו. יחד עם זאת, זהו ספר מצוין ופורץ דרך, והוא דוגמה יוצאת־דופן לשילוב הלא מספיק השכיח שבין טקסט מדעי, מחויבות חברתית ועמדה ביקורתית כלפי מוסדות החברה ואחריותם לעוני. ליסטר מציעה המשגה ביקורתית המבוססת על תיאוריות ומחקרים עדכניים, ובמידה רבה חדשניים. המקורות שהיא מסתמכת עליהם אינם נפוצים בשיח האקדמי, שכן בצד אזכורים למחקרים שנעשו באקדמיה היא מאזכרת בהרחבה גם מחקרים שעשו ארגוני זכויות אדם וארגוני צרכנים, ובדרך זו היא מכלילה נקודות מבט שונות לגבי רוב הנושאים שהיא דנה בהם, וביניהם את הפרספקטיבות של בני אדם החיים בעוני, את חוויותיהם וניסיונם. בהתבסס על אלה, היא מציעה המשגה חדשה, שתשמש, כך אני מקווה, מקור להשראה למחקר ומדיניות בתחום המאבק בעוני.

עיקרו של החידוש בהמשגה שהיא מציעה הוא בכך, שהיא רואה את המושג עוני ככולל מרכזו מטריאלי, מוגדר ומובנה מבחינה חברתית ותרבותית, המתווך ומפורש באמצעות פעולות ויחסים סימבוליים. בצד האלמנטים החומריים של עוני, בני אדם החיים בעוני חווים גם את האלמנטים הסימבוליים הכרוכים במצוקה כלכלית, כמו חוסר כבוד, השפלה, בושה וסטיגמה, פגיעה בכבוד ובהערכה העצמית, אחרות, שלילה של זכויות אדם, אזרחות מופחתת, השתקה והעדר כוח. אלמנטים אלה כמעט

* מיכל קרומר־נבו היא מרצה במחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והרכות האקדמית של המרכז הישראלי לשיטות מחקר איכותניות באוניברסיטת בן־גוריון בנגב. בשנה האחרונה היא נמצאת באוניברסיטה של פנסילבניה כחוקרת אורחת. ספרה על נשים ועוני, הבוחן סיפורי חיים של נשים החיות בעוני מעמדה פמיניסטית, עומד לצאת בקרוב בסדרה "מגדרים" של הוצאת הקיבוץ המאוחד.

לא קיבלו התייחסות בהגדרות קודמות של המושג. הספר כולו, על שמונת פרקיו (כולל פרק הסיכום), בונה המשגה זו ותומך בה, תוך־כדי שימוש נרחב בתיאוריה של אמרטיה סן (Amartya Sen) ובמושגים יכולות (capabilities), אזרחות, זכויות אדם, ותחושת רווחה (well being).

כוחה של המשגה זו ניכר כבר בפרק הראשון. בפרק זה ליסטר מציגה הגדרות שונות למושג עוני ומבחינה ביניהן, לא רק באשר לאופן שבו הן מתייחסות לאלמנטים החומריים (לדוגמה, עוני במונחים של הכנסה נמוכה או של רמת חיים נמוכה), אלא גם בנוגע לאלמנטים סמליים. כך, לדוגמה, היא בוחנת האם ההגדרות השונות מכירות בבני אדם החיים בעוני כ"סוכנים" (agents), האם הן מאפשרות הבחנה בין מצבי עוני שונים והאם הן מאפשרות לבחון את מערך המגבלות וההזדמנויות החברתיות המשפיעות ומעצבות את מהלך חייהם של האזרחים.

בפרק השני, המוקדש למדידת עוני, ליסטר מדגישה את אופיים ההבנייתי של כלי המדידה השונים, גם הכמותיים, ואת הצורך בשילוב של כלים ושיטות למדידה, במיוחד בהרחבת השימוש בכלים איכותניים, המאפשרים הכרה בידע של בני אדם החיים בעוני לקבלת תמונה רחבה ורלוונטית. בפרק זה היא מתמודדת עם השאלות: מה למדוד? (לדוגמה, הכנסה משכר או מרכוש); מי מודד? (מומחים או הציבור הרחב); את מי מודדים? (משק משפחתי לעומת יחידים). ליסטר תומכת במדידת העוני בקרב יחידים, ולא בקרב משפחות, שכן את העוני חווים בני אדם יחידים ואנו נאבקים על רווחתם של יחידים; וגם מהו ההקשר של ההשוואה בקביעת העוני? (לדוגמה, האם עדיף למדוד עוני במונחים מקומיים או במונחים לאומיים, או האם יש לבדוק עוני של ילדים רק בהשוואה לילדים אחרים או בהשוואה לכלל האוכלוסייה).

הפרק השלישי עוסק באי־שוויון, בחלוקה חברתית ובחוויות השונות של עוני. הטיעון המרכזי בפרק זה הוא, שיש לבחון עוני בתוך ההקשר של אי־שוויון כלכלי־חברתי ומעמד חברתי. העיקרון המנחה את הטיעון הוא, שאי־שוויון נמצא ביחסי־גומלין עם העוני ולמעשה מהווה גורם מתווך, המשפיע על החוויות הנפרדות של בני אדם החיים בעוני. בהקשר זה נבחנות חוויות שונות של עוני בהתייחס למשתנים כמו מגדר, גזע, נכות וגיל.

בפרק הרביעי זוכים לטיפול המושגים הדרה והכלה חברתית (social exclusion and inclusion). מושגים אלה נכנסו לשיח החברתי באיחוד האירופי (ופחות בארצות־הברית), לאחר שנקבע באמנת אמסטרדם בשנת 1997 המאבק בהדרה כאחת המטרות של מדיניות חברתית, ובפסגת ליסבון נקבעה בשנת 2000 ההכלה כשיטה מועדפת לפעולה ישירה. למרות עמימותם היחסית של מושגים אלה ליסטר רואה בהם פוטנציאל לניתוח דינמי של היבטים שונים המתקשרים לעוני, כגון זכויות והשתתפות חברתית.

הפרק החמישי מוקדש לתיאור ולניתוח של השיח על העוני. זהו פרק מרתק, שבו ליסטר מציגה בכנות את הסכנה הטמונה בכל דיון על עוני שעורכים בני אדם שאינם חיים בעוני, גם אם הם מחויבים למאבק בו וחשים אמפתיה כלפי אלה החיים בעוני. סכנה זו נעוצה בעובדה הפשוטה, שכל שיח כזה, העוסק בהגדרות ובתיאור החוויות הכרוכות בעוני, לוקח מבני אדם החיים בעוני את הזכות להגדיר את עצמם – זכות אדם בסיסית ומשאב פוליטי מרכזי. השיח המתואר בפרק זה מוצג כשיח של אחרות (Othering), המאופיין ביצירת סטריאוטיפים וקטגוריות של ה"עניים", המבוסס על תפיסת ה"עניים" כאחרים. כלומר, שונים משאר החברים בחברה ויצירת דימוים ככאלה. שיח זה תורם לניכור כלפי בני אדם החיים בעוני, מחזק את ההדרה הסמלית שלהם, ונותן לגיטימציה לעליונותם של מי שאינם חיים בעוני. ליסטר סוקרת את גלגוליו של שיח זה מאז המאה ה-19 ומראה כיצד נתפסו העניים לאורך ההיסטוריה של העולם המערבי כנחשלים, כבעלי אישיות ומוסריות פגומים, כעבריינים, או כמטופלים. העבודה הסוציאלית נתפסת בהקשר זה כאחת הזרועות שבאמצעותה ייצרה מדינת הרווחה את אחרותם של בני אדם החיים בעוני. מאבקם של אלה החיים בעוני, בהקשר זה, הוא המאבק על הזהות החברתית כ"דומים". כלומר, המאבק הפוליטי על ייצוגם כאזרחים בעלי תכונות שאינן שונות באופן מהותי מתכונותיהם של חברים אחרים בחברה.

בפרק השישי ליסטר עוסקת ביחסים הסבוכים שבין עוני ובין המושג "סוכנות" (agency). אחת הביקורות שלה על השיח על האחרות נוגעת בכך, ששיח זה אינו מתייחס לבני אדם החיים בעוני כאל פרטים אוטונומיים, בעלי כוח ויכולת בחירה, יצרניים ויצירתיים, אלא הוא מציג אותם כאובייקטים סבילים. גישה אחרת, גם היא חלק משיח ה"אחרות", מכירה באקטיביות של אנשים החיים בעוני, אלא שאקטיביות זו משמשת כדי להאשים אותם באחריות לעוניים, ולא כדי להכיר בסובייקטיביות שלהם. כך או כך – בין שנשללת מבני אדם החיים בעוני האקטיביות והסוכנות שלהם, ובין שייחוסים אלה משמשים כדי להוכיח שהעניים אשמים בעוניים ומביאים אותו על עצמם – מדובר בשיח על אחרות. ליסטר מציגה רצף של אופנים שבהם באה לידי ביטוי הסוכנות של אנשים החיים בעוני – "סוכנים של חיי היומיום" מתבטאת ביכולת "להסתדר", כלומר לנהל משאבים אישיים, חברתיים, כלכליים ופיסיים באמצעות אלתור; "סוכנים של התנגדות" מתבטאת בפעולות יומיומיות שמטרתן שמירה על אוטונומיה וחירות אישיים; "סוכנים של מאבק" מתבטאת בפעולות ישירות שמטרתן יציאה מעוני, ו"סוכנים ברמה הפוליטית" המתבטאת בהתארגנות והשתלבות בפעילות פוליטית למאבק בעוני.

בפרק השביעי, הנושא את הכותרת "עוני, זכויות אדם ואזרחות", מוצג שיח על זכויות כאלטרנטיבה לשיח על אחרות. שיח על זכויות מתייחס לעוני כאל הכחשה או

מניעה של זכויות אדם (בהקשר זה מוזכרת השפעתם החשובה של ורסינסקי, מייסד תנועת העולם הרביעי, ושל סן על האומות המאוחדות, שפרסמו בעשור האחרון מספר דוחות מומחים על הנושא).

לשיח על זכויות יכולים להיות יישומים בתחום של מימוש זכויות, אבל ליסטר מדגישה את כוחו הרטורי הסמלי של שיח זה. שיח על זכויות בוחן לא רק מה הם המשאבים שבני אדם זקוקים להם כדי לא לחיות בעוני, אלא בוחן גם מה הם התנאים הבסיסיים הנדרשים כדי שאזרחים בחברה יוכלו לקיים רמה הולמת של חיים ולממש את זכויותיהם האזרחיות, החברתיות, התרבותיות והפוליטיות.

בהקשר כזה ניתן לראות שעוני הוא מצב של שלילת זכויות, בין היתר מכיוון שזכויות אינן נפרדות זו מזו, ופעמים רבות מימוש זכות אחת הוא תנאי מקדים למימושה של זכות אחרת (כמו במקרים שבהם מחוסרי דיור אינם יכולים לקבל שירותים אחרים מפני שאין להם כתובת מגורים, או מקרים שמימוש זכויות מותנה בהשתתפות אזרחית, וזו מוגבלת בשל העדר גישה לביטחון כלכלי). מימושן של זכויות כולל גם את האפשרות לממש את הזכות לכבוד ואת "הזכות לקול" בחברה האזרחית – זכויות אשר נשללות מבני אדם החיים בעוני. בהקשר זה ליסטר מציגה ממצאים מעניינים ממחקרים שונים, שבהם בני אדם החיים בעוני מתארים את החוויה שלא מקשיבים להם כאחת החוויות העיקריות של שוליותם. ליסטר עושה הבחנה חשובה ביותר בין המצב (הנפוץ יותר) שבו נותנים לבני אדם החיים בעוני "להשמיע את קולם", ובין המצב הנדיר שבו באמת מקשיבים לבני אדם החיים בעוני, כלומר נותנים להם את הזכות להגדיר בעצמם את סדר-היום הקובע ואת הכוח להשפיע.

הספר אינו מסתפק בניתוח רעיונות ומושגים, אלא מציע בפרק הסיום גם יישומים של תפיסת המושג, כפי שהוצגה עד כה, למחקר ולמדיניות בנוגע לעוני. לאחר דיון קצר בהשפעת המחקר על מדיניות וביחסים שבין המחקר לאנשים שהוא חוקר, ליסטר פונה בקריאה להוציא את הדיון על העוני ממגירת השוליות, ולהכלילו כנושא בדיונים רחבים יותר של מדיניות שבהם מעורב הציבור הרחב. הפוליטיקה של המאבק בעוני צריכה לפנות לכיוון כפול – מאבק למען חלוקה מחדש (מאבק בהיבטים החומריים של עוני) ומאבק למען הכרה וכבוד (מאבק בהיבטיו הסימבוליים). ברמה החומרית המטרה היא להשיג חלוקה מחדש בין מרובי המשאבים הכלכליים ובין מחוסרי המשאבים הכלכליים ברמה הגלובלית וברמת המדינות. ברמה הסמלית המטרה היא להשיג הכרה באנושיותן, באזרחותן ובערכן של קבוצות המצויות בשולי החברה כשותפות מלאות בפעילות הגומלין החברתית. לפי תפיסה זו, הכרה וחלוקה מחדש אינם שני דברים שונים, אלא שני פניו של מאבק אחד, המאבק לצדק חברתי.

עיון ראשון

ג'יובנה בוראדורי (2004). פילוסופיה בזמן טרור: שיחות עם הברמאס ודרידה. תרגום מאנגלית, עריכה והקדמה: רועי ברנד. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית אדום כהה וקרן אברט, סדרת קו אדום. 206 עמודים.

המחברת, פילוסופית ששהתה בניו-יורק בבוקר ה-11 בספטמבר 2001, הגתה את הספר באותו יום, ומספר שבועות לאחר מכן שוחחה עם הפילוסופים יורגן הברמאס וז'אק דרידה, שהגיעו גם הם לניו-יורק, על משמעותו של האירוע. שני הפילוסופים האלה, מן החשובים בהוגי זמננו, מדברים בספר זה על מערך פוליטי-פילוסופי חדש שהולך ונוצר בעקבות הטרור הגלובלי. המפגש בין השניים מספק הזדמנות ייחודית לבהון כיצד שתי שיטות פילוסופיות מנוגדות – המודרניזם של הברמאס והפוסט-מודרניזם של דרידה – מיושמות בחשיבה על אותה תופעה חברתית. הספר משמש מבוא מעניין ונגיש להגותם וליחסים בין עמדותיהם המדעיות. כמו-כן, הוא מדגיש את חשיבותה של הפילוסופיה לפענוח מצבים עכשוויים.

ההקדמה של ד"ר רועי ברנד מספקת רקע נחוץ למי שאינם בני בית בפילוסופיה.

אבנר בן עמוס ודניאל בר-טל (עורכים) (2004). פטריוטיזם: אהבים אותך מולדת. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום. 490 עמודים.

זוהי אסופה של חמישה-עשר מאמרים הדנים במושג פטריוטיזם ובמשמעותו היום. המאמרים הם תיאורטיים ואמפיריים ונכתבו בידי כותבים מדיסציפלינות שונות: סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, חינוך, תקשורת, גיאוגרפיה, מדע המדינה, היסטוריה, ספרות, ומחבריהם מבקשים להתמודד עם היבטים שונים של הפטריוטיות הישראלית. כיצד היא מופצת, משוחזרת ומשתנה. הספר מברר לקוראים מה בין אהבת מולדת לאהבת העם, או בין אהבה למדינה לאהבה לחברה.

אבנר דה־שליט (2004). אדום־ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה. תל־אביב: הוצאת בבל ומרכז השל. 106 עמודים.

ספרו של דה־שליט הוא מבוא מעמיק לתיאוריה ולפרקטיקה של מדעי הסביבה, ומספק רציונל לפעילות אורחית למען הסביבה. המחבר מבהיר מהי בעיה סביבתית ומה הן המשמעויות החברתיות שלה והשלכותיה הרחבות יותר. הקריאה בספר תורמת לפיתוח מודעות חברתית ובמסגרתה להבנת הקשר בין זיהום המרחב הציבורי ובין קבלת החלטות במרחב הפוליטי. דה־שליט מכיר בתפקיד החשוב של הליברליזם בהתפתחות הידע על הסביבה והמודעות לסביבה, אך מצביע על כך שמחויבות לכלכלת השוק, ותפיסתו את האדם בעיקר כצרכן, ולא בעיקר כאזרח היא המונעת רפורמות שיביאו להתחשבות רבה יותר בערכי הסביבה.

R. Benbenishty and R.A. Astor (2005). *School violence in context: Culture, neighborhood, family, school and gender*. New York: Oxford University Press. 220 pages.

הספר הזה מבוסס על עבודה חלוצית של פרופ' רמי בנבנישתי, ראש קבוצת המחקר "בריאות נפש ורווחה של ילדים ובני נוער" המתבצעת במסגרת בית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים, ושל פרופ' רון אסטור מאוניברסיטת דרום קליפורניה. המחברים מציגים מודל אקולוגי של אלימות בבית־הספר במונחים של ההקשרים בסביבת בית־הספר ובתוכו המשפיעים על האלימות. המחברים מרחיבים את הפרדיגמה של הבנת אלימות בבית־הספר ומקיפים את המאפיינים של סביבת בית־הספר (כגון מצב סוציו־אקונומי של סביבת בית־הספר והורי התלמידים) יחד עם גורמים בתוך בית־הספר כמו יחסי מורה־תלמיד, מדיניות בית־הספר בנושא האלימות, שיתוף תלמידים בקבלת החלטות, וחלוקה לפי מגדר ולפי מידת הדתיות.

המחברים נשענים על המחקרים המקיפים שהם עורכים במערכת החינוך הישראלית כדי לזהות ולהדגים דפוסים דומים במדינות ובתרבויות שונות ודפוסים שהם ייחודיים לקבוצות שונות (כגון: בנים ובנות, יהודים וערבים). הטענה העולה מן הספר היא, שרק באמצעות הבנת ההקשרים המרובים של אלימות בבית־הספר ניתן ליישם תוכניות ומדיניות למניעתה. הספר מציג את ההשלכות לתיאוריה, למחקר, להתערבות ולמדיניות בתחום ההתמודדות עם אלימות.

הספר כתוב בשפה שאינה טכנית ומיועד לאנשי מקצוע בתחום החינוך, הפסיכולוגיה והעבודה הסוציאלית, אנשי מטה ושטח העוסקים בתחום ההתמודדות עם אלימות, חוקרים ותלמידים במכללות ובאוניברסיטאות.

M. Fort, M.A. Mercer & O. Gish (Eds.)(2004). *Sickness and wealth: The corporate assault on global health*. Cambridge, Mass.: South End Press. 237 pages.

באוסף מאמרים זה השתתפו אנשי אקדמיה ופעילים בתחום הגלובליזציה והבריאות. הוא מגלה כיצד תוכניות הבנק העולמי וארגון הסחר העולמי, כמו גם ארגונים נוספים המייצגים אינטרסים של "העולם הראשון", מגבילים באופן דרסטי את הגישה של מיליוני בני אדם לטיפול רפואי, ובכך גוזרים עליהם למעשה מחלות ומוות בטרם עת. את הספר ערכו חברים בעמותת "Health Alliance International" – מלכ"ר הקשור לבית-הספר לבריאות הציבור ולרפואה קהילתית באוניברסיטה של ושינגטון, והוא מספק הקשר היסטורי להבנת יחסי-הגומלין המורכבים בין בריאות, פוליטיקה וגלובליזציה. מחברי המאמרים מצביעים על האופן שבו מודל הבריאות החברתי מיוצא לארצות עניות, ועל התוצאות ההרסניות של תהליכי ההפרטה וצמצום השירותים החברתיים. הזכות לבריאות אינה צריכה להיות נתונה לתנאי השוק, טוענים המחברים.

בספר נכללו 16 מאמרים. לאחר פתיחה ובה שני פרקים על צדק גלובלי ועל גלובליזציה ובריאות, בא החלק הראשון ובו ארבעה מאמרים העוסקים בקיצור בהיסטוריה של הבריאות ובאסטרטגיות של פיתוח. בחלק השני כלולים ארבעה מאמרים הדנים בהרחבת המודל הניאו-ליברלי. בחלק השלישי, שגם הוא כולל ארבעה מאמרים, מדובר בהשפעותיה של מדיניות כלכלית גלובלית על הבריאות. בחלק הרביעי מובא מאמר אחד וסיכום הנושא את השם "גיוס למען בריאות".

J.T. Haworth & A.J. Veal (Eds.)(2004). *Work and leisure*. London: Routledge. 238 pages.

גלובליזציה, התפתחות כלכלית ושינויים חברתיים הביאו לשינויים גדולים ביחסים בין עבודה, פנאי, מבנה חברתי ואיכות חיים. השינויים הדרמטיים במבנה העבודה, באופייה ובאופן שבו היא מאורגנת, נושאים בחובם השפעות כלכליות וחברתיות ארוכות טווח ורחבות היקף. שני חוקרים בתחום השינוי החברתי והפנאי, אחד מבריטניה והשני מאוסטרליה, ערכו את הספר הזה, הכולל שלושה עשר מאמרים שחולקו לשני חלקים. החלק הראשון מוקדש לשינויים שהתרחשו בעבודה ובפנאי ונכללו בו שבעה מאמרים הדנים בהיסטוריה של העבודה ויחסה לפנאי, בגישה הפוסט-מודרנית לעבודה ופנאי, וביחסים בין מגדר, עבודה ופנאי. החלק השני מוקדש לאיכות חיים ועבודה ופנאי, והוא כולל שישה מאמרים העוסקים בלחץ של זמן ודחק בעבודה ובפנאי, בלחץ והורים עובדים, בבריאות ועבודה, ב"פנאי רציני", ובהתנדבות ואיכות חיים. כותבי המאמרים הם סוציולוגים, כלכלנים, מומחים לתקשורת, לרווחה, לבריאות ולפנאי.

K. Leichsenring & A.M. Alazewski (Eds.)(2004). *Providing integrated health and social care for older persons: A European overview of issues at stake*. Aldershot: Ashgate (Public Policy and Social Welfare. A series edited by the European Centre, Vienna). 499 pages.

המאמרים בספר הם חלק מפרויקט של הספקת איכות חיים בגיל המבוגר המשלב טיפול בבריאות וברוחה בגיל זה. המחברים מבקשים ללמוד על הדרך הנכונה לעשות זאת באמצעות השוואה והערכה של מודלים שונים של מתן טיפול. הספר מכיל את השלב הראשון של הפרויקט בשנת 2002, שהתמקד בסקירת ספרות על השאלה מה הם החידושים באופן הארגון, המימון ושיתוף הפעולה המקצועי שניתן היה לצפות בהם באירופה בעשור האחרון, ושניתן היה לראות בהם פרויקטים מוצלחים ויציבים לאורך זמן. הדיווחים בספר הם מאוסטריה, מדנמרק, מפינלנד, מצרפת, מגרמניה, מיוון, מאיטליה, מהולנד ומבריטניה. הם מוצגים באופן אחיד ומוסכם מראש: תחילה מובאת הקדמה ואחריה מובא מאמר תיאורטי יותר, המציג את הבעיות שביסוד המצב בתחום.

B. Marin, C. Prinz & M. Queisser (Eds.) (2004). *Transforming disability welfare policies: Towards work and equal opportunities*. Aldershot: Ashgate (Public Policy and Social Welfare. A series edited by the European Centre, Vienna). 390 pages.

לרגל "השנה של אנשים עם מגבלות 2003" קיימו האיחוד האירופי והמרכז האירופי לחקר מדיניות רווחה בווינה כנס בינלאומי בנושא שהוא גם הכותרת של הספר שלפנינו. ארבעים המאמרים שנכללו בספר הם תוצאה של אותו כנס, והם מחולקים לחמישה חלקים, על-פי נושאי הכנס. הנושאים הנדונים הם: למה אנחנו מתכוונים ב"להיות נכים"? מה הן הזכויות ומה הן החובות של החברה ושל אנשים עם נכויות? מי זקוק לפעילות, כיצד ומתי? כיצד יש לבנות את קצבאות הנכות? מה צריכים ומה יכולים לעשות המעסיקים?

ערכו את הספר מנהל המרכז לחקר מדיניות רווחה בווינה, מנתח מדיניות מן המרכז לניתוח תעסוקה באיחוד האירופי בפריז והמנהלת של מרכז זה.

C. Miller (2004). *Producing welfare: A modern agenda*. Houndsmills: Palgrave Mcmillan. 264 pages.

המחבר, שהוא מנהל המרכז לדמוקרטיה מקומית באוניברסיטה של מערב אנגליה בבריסטול, מבקש לערוך בספר זה סינתזה של טיעונים מסוגים שונים באשר למטרות, לתהליכי עיצוב המדיניות ולתוצרים של מדיניות הרווחה של ממשלת הלייבור הבריטית. הוא דן באיכות השירותים, ב"כלכלה המעורבת" החדשה בתחום הרווחה, בסגנונות הניהול השונים – מניהול חברתי עד מנהיגות ארגונית – ובצורות השונות של שיתוף פעולה עם אנשי מקצוע והאופנים שבהם המשתמשים בשירותים משתתפים בפיתוח המדיניות. המחבר מציע, שהקהילה תעמוד במוקד הפרקטיקה של הרווחה החברתית, ושערכים של בניית יכולות אורחיות והון חברתי הם שינחו את שירותי הרווחה בבריטניה.

L.B.Rosenfeld, J.S. Caye, O. Ayalon & M. Lahad (2005). *When their world falls apart: Helping families and children manage the effects of disasters*. Washington, D.C.: NASW Press. 488 pages.

המחברים, מומחים לתקשורת, לעבודה סוציאלית, לפסיכולוגיה וחינוך, מצפון קרוליינה בארצות-הברית ומן הצפון בישראל, עוסקים באסון ובעבודה המקצועית האנושית הנעשית בעקבותיו עם הניצולים והנפגעים. הספר מחולק לשלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בהגדרת האסון וכולל גם פרק על מודלים להערכת ההשפעות של אסונות. בחלק השני כלולים פרקים על תגובות של ילדים לאסון, על תגובות המשפחה לאסון, על אסונות טבע, על אסונות טכנולוגיים ועל אסונות מורכבים. בחלק השלישי, שהנושא שלו הוא התערבות בשעת אסון, נכללו פרקים על התערבות מונעת, התערבות במשבר, התערבות לאחר אסון, החלמה מאסון של אוכלוסיות פגיעות, תוכנית קהילתית למצבי אסון, אסונות והתקשורת, ועזרה לעוזרים.

D.K. Shipler (2005). *The working poor: Invisible in America*. New York: Vintage Books. 329 pages.

המחבר, עיתונאי לשעבר ב"ניו-יורק טיימס", שלימד במספר אוניברסיטאות בארצות-הברית, מביא בספר את סיפוריהם של נשים וגברים העובדים בשכר נמוך מאוד בארצות-הברית. הם ממולכדים קרוב לקו העוני, מקום שבו השוליים הם כה צרים עד שכל מכשלה ולו הקטנה ביותר, מובילה לתגובות שרשרת הרסניות. המחבר מצביע על כך, שכל סיפור חיים בספרו מכיל בתוכו כישלון שניתן לייחס הן לפרט והן לחברה. כלומר, גם הליברלים – המייחסים כל רע לחברה – וגם השמרנים – שלשיטתם הפרט אחראי באופן בלעדי לגורלו – צודקים בצורה חלקית. הספר מביא גם את סיפוריהם של מעסיקים הנאבקים בשוליים צרים מאוד של רווח ובהשרדות נוכח התחרות הגלובלית. הספר מסתיים בהצעות לשינויים במדיניות וביחס לעובדים עניים, ובמילים אלה (בשינויי עריכה קלים שלי. א"ס): "העובדים על קו העוני חיוניים לשגשוגה של אמריקה, אך רווחתם אינה נחשבת חלק אינטגרלי של המכלול החברתי. משום כך הם נשכחים ועליהם להיאבק יום יום כדי להישמר מפני הידרדרות אל התהום. הגיע הזמן להתבייש".

חקיקה סוציאלית

בעריכת אריה וולף, עו"ד

הצעת חוק יישום תוכנית ההתנתקות, התשס"ה-2004

הצעת חוק של הממשלה.

בהצעת חוק זו מוזכרות ומטופלות זכויות סוציאליות. העובדים, שייתקלו בקשיים הרבים ביותר כתוצאה מן הפינוי הם עובדים שגם התגוררו בשטח המפונה וגם עבדו באותו שטח. כתוצאה מן הפינוי עובדים אלה יאלצו לעזוב הן את מקום מגוריהם והן את מקום עבודתם. מטרת החוק המוצע להקנות לעובדים אלה דמי הסתגלות חודשיים לתקופה מוגבלת, שיקלו עליהם את ההתמודדות עם אובדן מקום העבודה והצורך למצוא מקום עבודה חדש. לגבי עובדים כאלה, שגילם מעל 57, ההנחה היא, שסיכוייהם למצוא עבודה חדשה נמוכים מסיכוייהם של עובדים צעירים יותר. לפיכך מוצע לתת להם גמול חודשי עד גיל הפרישה.

תשלום פיצויי פטורים לעובדים שיפוטרו עקב הפינוי, או יתפטרו עקב הפינוי, ייעשה בידי המעבידים. יחד עם זאת, בחוק המוצע נקבע מנגנון המבטיח שהמעבידים הזכאים לפיצוי על העסק שלהם ישלמו את פיצויי הפטורים לעובדים מתוך כספי הפיצויים שהם יקבלו.

לא יינתנו דמי הסתגלות וגמול פרישה לבעל עסק שקיבל פיצוי על עבודתו בעסקו ולחבר באגודה שיתופית של מושב שיתופי על עבודתו באגודה.

כדי שתקופת ההסתגלות לא תביא לירידה בשכרו של הזכאי לדמי הסתגלות מוצע, שסכום דמי ההסתגלות יהיה שווה לשכר החודשי הממוצע של העובד בשנה שקדמה לסיום עבודתו, ולא יפחת משכר המינימום לחודש כהגדרתו בחוק שכר מינימום, התשמ"א-1981. יחד עם זאת, דמי ההסתגלות לא יעלו על פעמיים השכר הממוצע במשק.

דמי ההסתגלות יינתנו מדי חודש. תקופת הזכאות תיקבע על-פי הוותק של העובד אצל המעביד האחרון, או במקום העבודה האחרון, כך שכל שנת ותק תקנה חודש זכאות לדמי הסתגלות. תקופת הזכאות לא תעלה על 6 חודשים.

דמי ההסתגלות יעודכנו לפי עדכוני השכר בהתאם להסכמי תוספת היוקר או תוספת התייקרות.

מוצע, שמי שקיבל דמי הסתגלות, יהיה זכאי לגמול פרישה, אם ביום הקובע מלאו לו 57 שנים לפחות, ובארבע השנים שלפני היום הקובע מרכז חייו היה בשטח

מפונה, והוא עבד לפחות 36 חודשים אצל מעביד בשטח המפונה. סכום הגמול יהיה שווה ל־60 אחוזים מדמי ההסתגלות, אולם הוא לא יעלה על 70 אחוזים מן השכר הממוצע במשק, ולא יפחת משכר המינימום לחודש. דמי ההסתגלות וגמול הפרישה יחויבו במס כמו קצבה חייבת במס המשולמת מטעם המוסד לביטוח לאומי. בחוק המוצע נכללו תיקונים לחוק הביטוח הלאומי בעניין דמי לידה, דמי אבטלה, דמי ביטוח בריאות וכו'.

הצעת חוק חופשה שנתית (תיקון מס' 9), התשס"ה-2004

הצעת חוק של הממשלה. בסעיף 1 לחוק חופשה שנתית, התשי"א-1951, שנת עבודה מוגדרת כפרק זמן של 12 חודשים, שתחילתו באחד באפריל של כל שנה. אולם, בחוקים אחרים, שענינם מיסוי, כספים ותקציב (למשל פקודת מס־הכנסה, חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995, לעניין שנת מס, ופקודת העיריות לעניין שנת כספים), שנת המס או שנת הכספים מוגדרת כתקופת השנה שתחילתה באחד בינואר של כל שנה. חוסר ההתאמה בין התקופה הנחשבת שנת עבודה לעניין החוק ובין תקופת שנה קלנדרית לעניין מיסוי, כספים ותקציב, מקשה על מעבידים, שכן בעוד שההתחשבות במרבית ענייניהם האחרים נעשית באחד בינואר של כל שנה, חישוב יתרות החופשה המגיעות לכל עובד נעשה באחד באפריל של אותה שנה. לפיכך מוצע לתקן את ההגדרה "שנת עבודה" ולהתאימה לשנה המחושבת לצורכי מיסוי, כספים ותקציב, כך שתחילתה תהיה באחד בינואר של כל שנה, ולא באחד באפריל כפי שהמצב היום.

הצעת חוק הביטוח הלאומי (תיקון מס' 77) (פיצוי נפגעי גזות), התשס"ה-2004

הצעת חוק של חברי הכנסת עמיר פרץ, דוד טל, אילנה כהן (עם אחד).
חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995, קובע בסעיף 350 אילו הכנסות פטורות מתשלום דמי ביטוח לאומי, דוגמת גמלה לפי חוק הבטחת הכנסה, התשמ"א-1980, תגמולים לפי חוק הנכים (תגמולים ושיקום), התשי"ט-1959, ועוד.
בנוסף לכך, סעיף 351 קובע, שמקבל גמלה או תגמול המפורשים בסעיף 350, שהכנסתו אינה עולה על הכנסה מוערית הקובעת לעניין זה, יהיה פטור מתשלום דמי ביטוח לאומי.

החוק לפיצוי נפגעי גזות, התשנ"ד-1994, אינו מנוי בסעיף 350 לחוק ולפיכך אדם שמשולמת לו גמלה לפי החוק האמור, חייב בתשלום דמי ביטוח לאומי על הגמלה האמורה.

מוצע לתקן את החוק ולקבוע, שמי שזכאי לתגמול לפי חוק לפיצוי נפגעי גזות, יהיה פטור מתשלום דמי ביטוח על הגמלה האמורה.

הצעת חוק הביטוח הלאומי (תיקון מס' 78) (אי תשלום גמלאות בשל פשע שבוצע מתוך מניע לאומני), התשס"ה-2004

הצעת חוק של חבר הכנסת אריה אלדד (האיחוד הלאומי).
בסעיף 326 לחוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995, נאמר, שלא תשלום גמלה אם המקרה המזכה בגמלה התרחש אגב ביצוע או ניסיון לביצוע פשע בידי הזכאי לגמלה או כתוצאה מהם, או בקשר עמם. אם הפשע בוצע מתוך מניע לאומני ומבצעו נהרג כתוצאה מביצועו, לא יינתנו מכוחו מענק פטירה, קצבת שארים. גם אם היתה מבצעת הפשע מתוך מניע לאומני יולדת שנפטרה בתוך שנה לאחר הלידה, לא יינתן מענק מיוחד המשולם עבור היילוד עקב פטירתה.
שלילת הגמלה משארים של אדם שביצע פשע מתוך מניע לאומני ומת נועדה למנוע מצב לא ראוי, שבו כתוצאה מביצוע פשע על רקע לאומני שבו מת המבצע, המדינה משלמת גמלאות לשארים, עקב מותו.
ח"כ אלדד מציע, שגם מענק לימודים הניתן לפי החוק, שעניינו מתן מענק לימודים להורה יחיד בעד ילדו, לא יינתן בעד ילדו של אדם שביצע פשע ממניע לאומני, ושעקב כך בן-זוגו הפך להיות הורה יחיד.

עוד מוצע לקבוע, שמי שביצע פשע מתוך מניע לאומני והורשע ברצח, לא יהיה זכאי לקצבת זקנה בתקופה שלאחר שחרורו ממאסר. לדעת המציע אין מניעה חוקתית לשלול את הגמלה האמורה, משום שהיא מותרת בידי מבצעי פשעים מתוך מניע לאומני אפשרות קיום, בהעדר מקורות קיום עצמאיים או אחרים, בדרך של קבלת גמלאות אחרות שהן בבחינת גמלאות קיום. כמו־כן סבור המציע, שהצעת החוק שוללת זכות לתשלום מענק לימודים המשולם להורה יחיד עבור ילדו, מאחר שהזכות קמה מכוח עוולה של הורה שביצע פשע מתוך מניע לאומני.

חוק השבת קצבה לבן־זוג שנישא בשנית ונישואיו השניים פקעו (תיקוני חקיקה), התשס"ה-2005

הצעת חוק של חברי הכנסת דני יתום, מתן וילנאי, איתן כבל, אורית נוקד ויולי תמיד (עבודה), רן כהן (מרצ־יחד), אילנה כהן (עם אחד), חמי דורון (שינוי) ואהוד יתום (ליכוד), שנתקבלה בכנסת כחוק ביום 24 בינואר 2005 (י"ד בשבט התשס"ה).

סעיף 27(א) לחוק שירות הקבע בצבא ההגנה לישראל (גמלאות) (נוסח משולב), התשמ"ה-1985, קובע, שישולם לבן הזוג הזכאי לקצבה לפי החוק, אשר נישא בשנית, מענק בשיעור הקבוע בחוק, ולא תשולם לו עוד הקצבה.

בסעיף 27(ה) לחוק נאמר, שאם פקעו נישואיו השניים של בן הזוג הזכאי לקצבה בתוך עשרים שנה, ישוב בן הזוג ויהיה זכאי לקבל קצבת שארים, תוך הפחתת סכומי המענק שניתנו לו.

מוצע לבטל את מגבלת הזמן שנקבעה בחוק שירות הקבע לצורך השבת הזכאות לתשלום קצבה חודשית לבן הזוג, מפני שהיא מבחינה בין הזכאים לשוב ולקבלה ובין אלה שאינם זכאים, בהתבסס על מועד פקיעת הנישואין.

הסדר דומה להסדר הקיים בחוק שירות הקבע, המבטל את זכאותו של בן הזוג לקצבה עם נישואיו השניים ומשיבה אותה עם פקיעת נישואין אלה, קיים בחוק שירות המדינה (גמלאות) [נוסח משולב], התש"ל-1970, אולם מגבלת הזמן לפקיעת הנישואין השניים עומדת על תקופה של 10 שנים.

עתה נקבע לבטל גם בחוק זה את מגבלת הזמנים הקבועה לפקיעת הנישואין השניים לצורך השבת הזכות לקצבה.

להערכת משרד הביטחון ונציבות שירות המדינה, עלות הביצוע של החוק תעמוד על פחות מחצי מיליון ש"ח לשנה.

הצעת חוק הביטוח הלאומי (תיקון מס' 79), (ועדה לעררים לעניין מצב תפקודי. הוראת שעה), התשס"ה-2004

הצעת חוק של הממשלה.

המוסד לביטוח לאומי נותן גמלת סיעוד לקשיש תלוי בעזרת הזולת, או הזקוק להשגחה. על מידת התלות של הזכאי והצורך בהשגחה מחליט המוסד באמצעות בדיקה של מעריך מקצועי. אולם אף-על-פי שהחלטה זו יש השפעה מכרעת על הזכאות לגמלת סיעוד, החוק אינו קובע הליך של ערר על ההחלטה האמורה. בהקשר זה יצוין, שלגבי מי שזכאי לגמלה לשירותים מיוחדים הדומה במהותה לגמלת סיעוד, והניתנת למי שהפך להיות תלוי בעזרת הזולת בטרם מלאו לו 65 שנים, נקבעו הוראות המאפשרות להגיש ערר על ההחלטה בדבר מידת תלותו של הזכאי.

מוצע לאמץ את עקרונות ההסדר הקיים בעניין הגמלה לשירותים מיוחדים, ולאפשר לאדם להגיש לוועדת עררים ערר על החלטת המוסד בדבר מידת תלותו בעזרת הזולת והצורך שלו בהשגחה.

עוד מוצע להסמיך את שר הרווחה לקבוע רשימה של חברים בוועדה לעררים שיהיו רופאים מומחים בגריאטריה או ברפואה פיזיקלית ושיקום, אחיות מוסמכות, ומרפאים בעיסוק או פיזיותרפיסטים, שקיבלו את הכרת משרד הבריאות. בעלי המקצועות האמורים נחשבים בעלי כישורים מתאימים לצורך בדיקת החלטתו של המוסד וקביעת המעריך המקצועי לעניין מידת תלותו של אדם בזולת והיזקקותו להשגחה.

הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2005 (תיקוני חקיקה), התשס"ה-2004

הצעת חוק של הממשלה.

כידוע, בין יעדיה החברתיים-כלכליים של הממשלה מצויים היעדים של הפחתת נטל המס והקטנת המגזר הציבורי, במטרה לעודד את הפעילות הכלכלית במשק כדי להביא לצמיחה בת-קיימא. כאמצעי להשגת יעדים אלה מוצע להקטין את דמי הביטוח הלאומי שהמעסיקים חייבים לשלם כשיעור מתוך שכר עבודתם של עובדיהם. שיעור דמי הביטוח הלאומי שעל המעסיקים לשלם משכרם של עובדיהם עומד היום על 5.93 אחוזים.

מוצע, שהשיעור הזה יופחת ל-5.43 אחוזים בשנת 2005, ל-4.93 אחוזים בשנת

2006, ול-4.43 אחוזים בשנת 2007 ואילך. שיעור דמי הביטוח הלאומי שינוכו משכרו של העובד לא ישונה.

פרק ה' בחוק הביטוח הלאומי קובע, שנפגע בעבודה זכאי לדמי פגיעה בעד 13 שבועות, ושעל המעביד להחזיר למוסד לביטוח לאומי את סכום דמי הפגיעה ששילם המוסד לנפגע בעד 9 הימים הראשונים שבעדם הוא זכאי לדמי פגיעה. כדי להגביר את מחויבותם של המעבידים לשמירה על בטיחות במקום העבודה ולהקטין את ההוצאה הציבורית בנושא זה, מוצע לקבוע שעל המעביד להחזיר למוסד לביטוח לאומי את סכום דמי הפגיעה ששילם המוסד בעד 21 הימים הראשונים שבעדם הנפגע זכאי לדמי פגיעה.

לפי פרק ה' בחוק הביטוח הלאומי ישולם מענק למי שנקבעה לו דרגת נכות (נפגע עבודה) יציבה שהיא פחותה מ-20 אחוזים, אך אינה פחותה מ-5 אחוזים. עוד מוצע לקבוע, שהמענק ישתלם למי שדרגת נכותו היציבה אינה פחותה מ-15 אחוזים.

בשנת 2004 צפוי המוסד לביטוח לאומי לשלם גמלאות שונות בהיקף של 43 מיליארד ש"ח בערך. הכלים הקיימים בהוראות הדין הקיימות אינם מספקים מענה אפקטיבי דיו להתמודדות עם מי שמנצלים לרעה את מערכת תשלומי ההעברה ומקבלים גמלאות במרמה, תוך פגיעה בציבור כולו, בפרט מבחינת הסנקציות הכלכליות המוטלות עליהם.

בנסיבות אלה מוצע לקבוע בחוק הביטוח הלאומי את הכלים הכלכליים המתאימים להתמודדות עם תופעה זו. מוצע, שהכלים שייקבעו יכללו סנקציות כלכליות מתונות, כדי להבטיח שיעשה בהן שימוש בהיקף המתאים.

כמורכן מוצע לקבוע, שאם מסר אדם למוסד לביטוח לאומי מידע מטעה או נמנע ביודעין ממסירת מידע שיש בו כדי להשפיע על זכותו לגמלה, תותנה הגשת תביעה נוספת מצדו למוסד לביטוח לאומי בתשלום דמי טיפול בסך 400 ש"ח כל עוד לא חלפו 90 יום מן היום שבו נודע לו על החלטת המוסד בעניין. אם התביעה החוזרת תוגש לאחר חלוף תקופת 90 הימים האמורה, אזי לא יהיה אותו אדם זכאי לגמלה בעד אותם 90 ימים. עוד מוצע, שבמקרה כזה תופחת הגמלה שבקשר אליה נמסר המידע המטעה, או לא נמסר המידע הרלוונטי, בשיעור של 25 אחוזים.

מוצע לקבוע, שבמקרה שבו דרש המוסד לביטוח לאומי מתובע גמלה, או ממקבל גמלה, למסור מידע המצוי בידו, או שיש לו אפשרות להשיגו, והדרוש לצורך קביעת הזכאות לגמלה, והוא לא עשה זאת עד תום החודש שלאחר החודש שבו נדרש לעשות זאת, לא יהיה אותו אדם זכאי לגמלה הרלוונטית בעד התקופה שמאותו חודש קובע ועד החודש שבתכוף לפני החודש שבו מסר את המידע.

קשישים מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה אינם חלק מפוטנציאל שוק העבודה, ומסיבה זו לא היה שינוי בגמלאותיהם בשנים האחרונות, למרות שהיו שינויים נרחבים

במערכת גמלאות הבטחת הכנסה, ולא הופחתו הגמלאות המשתלמות להם במסגרת תיקוני החקיקה שבהם הופחתו גמלאות הביטוח הלאומי.

ככל שמצב המשק הלאומי מאפשר זאת, רצוי לשפר את מצבם של אותם קשישים, בשים לב להשפעות שיש למהלך כזה על מערך הביטחון הסוציאלי. לפיכך מוצע להגדיל את גמלאות הבטחת הכנסה הניתנות להם בסכום של 170 ש"ח לחודש – לקשיש יחיד, ו-230 ש"ח לחודש – להרכב משפחתי אחר, שבין יחידו גם קשיש, בתהליך מדורג שיסתיים בחודש דצמבר 2005. עוד מוצע, שההעלאה המוצעת תחול גם על גמלאות הבטחת הכנסה המשתלמות למקבלי קצבאות שארים או תלויים לפי הוראות חוק הביטוח הלאומי.

הצעת חוק פנסיה חובה, התשס"ה-2005

הצעת חוק של חברי הכנסת אורית נוקד (עבודה), שאול יהלום (מפד"ל), אבשלום וילן (מרצ-יחד) ואברהם הירשזון (ליכוד).

הצעת החוק קובעת את העיקרון שלפיו יהיה לכל עובד הסדר פנסיוני.

על-פי הצעת החוק, שר המסחר, התעשייה והתעסוקה ושר האוצר יקבעו בצו אילו הוראות מהסדרי פנסיה יחולו על עובדים שאין להם הסדר פנסיה וגם הוראות מהסדרי פנסיה שיחולו על סוגי עובדים בתנאים שיקבעו. לפיכך, עד למועד הקובע יהיה לכל עובד בהסכם העבודה שלו הסדר פנסיוני בשל שכרו עד תקרת שכר שקבעו השרים בצו, באישור ועדת הכספים. עוד נקבע, שהסדר פנסיוני הקבוע בהסכם עבודה אישי בין העובד למעביד, ואשר אינו מעוגן בהסכם קיבוצי מיוחד או כללי, לא יפחת מן ההסדר הפנסיוני שהוחל בצו על עובדים מסוג העובד שהוא צד להסכם העבודה האישי.

יחד עם זאת, שר האוצר, באישור ועדת הכספים, רשאי לקבוע בצו, שהחובה להעניק לכל עובד הסדר פנסיוני לא תחול על עובד שטרם הגיע לגיל שנקבע, או על עובד שהכנסתו אינה עולה על סכום שנקבע. כמו-כן לא תחול הצעת החוק על עובד שיש לו הסדר פנסיה תקציבית, וגם לא על תשלומי פרישה מוקדמת. אולם הוראות החוק יחולו על המדינה כדין כל מעביד.

על-פי הצעת החוק, בהסדר הפנסיוני שייקבע, בין בידי מעבידו של עובד, ובין מכוח הסדרי הפנסיה שיקבעו השרים בצו, העובד לא יוגבל בשיקול דעתו בקביעת זהות קופת הגמל לקצבה שבה יבוטח, ולא יהיה תוקף להגבלה כזו. כמו-כן נקבע, שהכספים שיופקדו בקופת גמל לקצבה יהיו נקיים מעיקול, משעבוד ומעכבון.

מוצע להטיל על מעביד שהפר הוראות חוק זה ולא החיל על עובדיו, החל ביום

הקובע, הסדר פנסיוני בהתאם לנדרש בהסכם הקיבוצי, האישי או על־פי הוראות השרים שנקבעו בצו, עונשים ועיצומים כספיים. דינו של מעביד כזה מאסר 6 חודשים. כמ־כן, הממונה על שוק ההון, ביטוח וחיסכון יקים ועדה שתהיה מוסמכת להטיל עיצומים כספיים.

מכתב למערכת "ביטחון סוציאלי"

בחוברת מס' 67 של כתב־העת "ביטחון סוציאלי" (דצמבר 2004) פורסמה סקירתו של פרופ' יוסף קטן על ספרי "דרך הימין החברתי". הסקירה כוללת שני אי־דיוקים שעליהם רצוני לעמוד. ראשית, הספר לא פורסם, כפי שנכתב שם, מטעם הוצאת הקיבוץ המאוחד, אלא בהוצאה משותפת של הקיבוץ המאוחד ומרכז מורשת מנחם בגין. לעובדה זו יש חשיבות רבה, שכן היא משקפת את הקריאה היוצאת מן הספר לשיתוף פעולה חוצה קווים מפלגתיים. שנית, פרופ' קטן מעלה מספר שאלות נוקבות על דרך הימין החברתי: "מדינת הרווחה שמאור מציע טובה אפוא ליהודים, אך מה בדבר האוכלוסייה הלא יהודית? האם עקרונות המוסר של מדינת הרווחה אינם מחייבים התייחסות שוויונית לכל מגזרי האוכלוסייה בישראל?". שאלות אלה לא היו צריכות להישאל לאחר קריאה מעמיקה של הספר, שכן לאורך כל הספר אני מאמץ עמדה שוויונית לחלוטין בכל הקשור לצדק חברתי ולשילוב חברתי. אביא מספר דוגמאות:

"דרך הימין החברתי הינו מצע פוליטי שמטרתו לספק מצפן חברתי לבעלי מצפון חברתי. המצפן החברתי כולל עקרונות פעולה למהלך אשר נועד לחזק את מנגנוני הסולידריות בחברה הישראלית על כל אזרחיה." (עמ' 15).

"שילוב חברתי הוא עניין של חיוניות חברתית או מוות חברתי למספר רב של פרטים הסובלים מנישול חברתי [...] בחברה הישראלית ניתן לזהות בין אלה את הפרטים הסובלים מליקוי פיסי, חושי (עיורון או חירשות), שכלי ונפשי, וכמו כן את אלו הסובלים מדעות קדומות, סטריאוטיפים, דימויים שליליים וסטיגמות (גזענות, סקסיזם, שוביניזם, גישות שליליות לגבי זקנים, אסירים משוחררים, נגמלי סמים, משפחות חד־הוריות, חברי הקהילה ההומו־לסבית, וכדומה) בציבור היהודי והערבי כאחד." (עמ' 87).

"דרך הימין החברתי מחויבת לצמצום הפערים החברתיים־כלכליים בקרב הציבור היהודי והערבי כאחד. היא מחויבת גם למדיניות של שילוב חברתי בציבור היהודי והערבי כאחד. אולם, בהקשר הלאומי־תרבותי, אין לדרך זו כל מחויבות לקיום נייטרליות לגבי השאיפות הלאומיות של ציבוריה. להיפך, מדינת ישראל היא מדינת העם היהודי ולכן מוצדקת כל פעולה למימוש זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית; כלומר פעילות לשימורו ושגשוגו של העם היהודי, הכוללת בין היתר מאמץ לשמירה על השפה העברית ולשימור רוב יהודי בגבולותיה. אין בטענה זו כדי להפחית מעומק המחויבות לביטול האפליה והקיפוח של אזרחי ישראל הערביים, אולם נדרשת, בד בבד, הסכמתם ליטול על עצמם מחויבויות מקבילות לאיזון חובותיהם האזרחיים

באופן מלא (למשל, שירות לאומי). חיזוק השוויון בין יהודים לערבים שישתקף בהקצאת משאבים דיפרנציאלית ובמדיניות שילוב חברתי מהווה אכן יסוד בדרך הימין החברתי." (עמ' 132).

הקריאה היוצאת מספר זה לשוויון בכל הקשור לצדק חברתי ולשילוב חברתי בין אזרחי המדינה אינה בגדר רטוריקה נבובה. היא חדה, ברורה וקוראת תיגר על מדיניות ממשלות ימין, שמאל ואחדות לאומית בעשורים האחרונים.

משה מאור

רשימת מחברי המאמרים המתפרסמים בחוברת זו

שירלי אברמי עמוס אבגר	מנהלת מחלקת המחקר, מרכז המחקר והמידע, הכנסת, ירושלים. מנהל תוכניות ראשי של ארגון הג'וינט העולמי, ניו-יורק, ומנהל תוכניות רווחה וקהילה בקהילות יהודיות בעולם.
ענת דרך־זהבי	מרצה, החוג לסייעוד, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות אוניברסיטת חיפה, חיפה.
אורי ינאי	פרופסור, בית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
יוליה מירסקי	מרצה בכירה, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.
ענת פרוינד	מרצה, בית־הספר לעבודה סוציאלית, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
רוני קאופמן	מרצה, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.
יוכן קלאסן	פרופסור, אוניברסיטת סטירלינג, סקוטלנד, בריטניה.

סקירת ספרים חדשים

דוד בר־גל	פרופסור, בית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
אלעזר לשם	פרופסור, בית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
ברוך עובדיה	מורה בכיר, החוג למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי, המכללה למינהל.
מיכל קרומר־נבו	מרצה, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.
נורית פלד־אלחנן	מרצה, בית־הספר לחינוך, אוניברסיטת תל־אביב, האוניברסיטה העברית בירושלים ומכללת דוד ילין, ירושלים.
שמעון שפיר	פרופסור, בית־הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל־אביב, רמת אביב.

